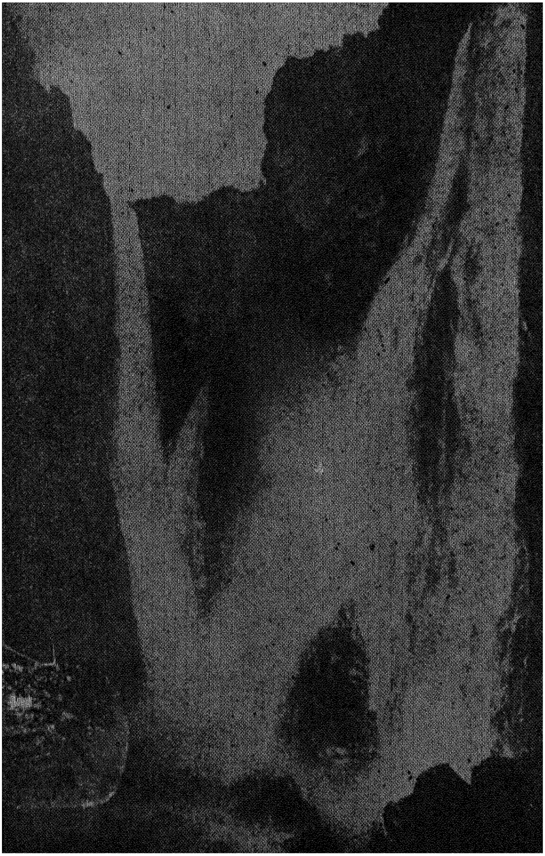
TIGHT BINDING BOOK

आमची म्हैसूरची सफर.

(लेखक-श्रीयुत मोरेश्वर गोपाळ काळे)

गिरसप्पाचा धबधबा.

किंमत ४ आणे.

आमची म्हैसूरची सफर.

लेखकः—

श्रीयुत मोरेश्वर गोपाळ काळे.

माझा काश्मिरचा प्रवास ह्या पुस्तकाचा कर्ता—

शिक्षक, नूतन मराठी विद्यालय हायस्कूल पुणें.

मुद्रक व प्रकाशकः—

रा. रा. शंकर नरहर जोशी

चित्रशाळा प्रेस, १०२६ सदाशिव पेठ, पुणें.

सन १९३१.

किंमत ४ आणे.

प्रास्ताविक.

आपल्या देशात अत्यंत श्रीमंत किंवा अत्यंत गरीब अशी दोन प्रकारचीं माणसेच अखंड प्रवास करीत असतात पण दोघानाहि प्रवासी म्हणणे कठीण श्रीमंताची प्रवाशी दृष्टी निराळी असते नेहमींच्या त्रासदायक व्यवसायांतून तात्पुरती विश्रांती मिळावी किंवा मनरंजन व्हावे म्हणून केवळ चैनीकरिता हा वर्ग प्रवासी बनतो दुसरा प्रवासी वर्ग साधु संन्याशी वगैरे भिक्षेकऱ्याचा हा वर्ग अखंड पर्यटन करतो पूर्वीच्या साधुसंतानी करून ठेविलेल्या पुण्याईमुळे या वर्गालाहि कशाची कमतरता भासत नाहीं हा संन्याशाचा तांडा **हिमालयापासून रामेश्वरापर्यंत** भटकत असतो या भटकण्यात तीर्थयात्रा करणें हें ध्येय नसतें किंवा परमेश्वरप्राप्तीचे ध्येय नसतें **हिंदुस्थानांतील** एक कोट भिक्षेकरी अशी सतत पर्यटणे करून आपलें उदरभरण करीत असतात या दुसऱ्या वर्गाला प्रवासी म्हणणें सुद्धा कठीण, कारण यांची दृष्टी प्रवासाची नसते पहिला श्रीमंताचा वर्गहि प्रवासी दृष्टीनें प्रवास करीत नसतो

पाश्चात्त्य देशात प्रवास करण्याला जे एक महत्त्व आहे व जो अर्थ आहे तो अद्याप आपल्या देशांत नाहीं. कुठला कानडाचा प्रवासी अगर आस्ट्रेलियाचा प्रवासी पण तो हिमालय कसा आहे, किंवा उत्तर ध्रुवावर काय आहे, अथवा अजिंठ्याचीं लेणीं कशी आहेत अगर सांचीचे स्तूप कसे आहेत अथवा मोहाजादारोमध्यें काय शोध लागले आहेत किंवा ताज कसा दिसतो हे पहाण्याकरिता अत्यंत कष्टप्रदच काय पण कित्येक वेळा प्राणघातक असे प्रवास करीत असतो. तेथील मुलाना लहानपणापासूनच प्रवासाचें बाळकडू पाजले जाते सुटीच्या दिवसांत झुंडीच्या झुंडी बाहेरगावीं प्रवासाला जात असतात. प्रवास करणेंही आपल्याकडे चैनीची बाब जशी समजली जाते तशी तिकडे समजली जात नाहीं आमच्याकडे प्रवास न करण्याला पैशाचा अभाव हे कारण नसून अद्याप प्रवाशी वृत्ती बनली नाहीं हेच खरें कारण आहे दरवर्षी आमचे देशात हजारों पाश्चात्त्य प्रवासी येऊन जातात व **काश्मीरसारखे** नंदनवन पाहून जातात पण आमच्या श्रीमंताजवळ पैसा असला किंवा सवड असली **तरी ते काश्मीरकडे जाणार नाहींत व आपलें घर सोडणार नाहींत.**

खरी अडचण प्रवासाची हौस असणाऱ्या पण जवळ पैसा नसणाऱ्यांची त्यातील दुसरा भाग म्हणजे पैशाचा अभाव हा प्रवासाच्या हौशीआड कसा येत नाहीं हें **श्री काळे** यानीं उत्तम प्रकारें आपल्या प्रवासानीं सिद्ध केलें आहे थोडक्या पैशात इच्छा असल्यावर प्रवास कसा करता येतो हे त्यानीं आपल्या **नेपाळच्या** व **काश्मीरच्या** प्रवासानीं दाखवून दिले आहे **श्री काळे** याना हा जो प्रवास केला तो हवा पालटण्याकरिता किंवा देशपर्यटनाकरिता केला नसून शिक्षणाकरिता व अनुभवाकरितां केला **बेकन** हा एक मोठा निबंधकार होऊन गेला त्याने प्रवाशानीं नव्या ठिकाणीं काय काय पहावें याचे एक उत्कृष्ट टिपण दिले आहे तो म्हणतो " प्रवाशानीं राजदरबार, न्यायालयें, देवालयें, स्मारकें, गावाचे तट, बंदरें व गोद्या, उध्वस्त भाग व जुन्या वस्तू, वाचनमंदिरें, कॉलेजे, व्याख्याने व वादविवाद, आरमार व नौका, घरे, सरकारी व खासगी क्रीडोद्यानें, शस्त्रागारें, दारुगोळ्याचीं ठिकाणे, द्रव्याच्या उलाढालीचीं ठिकाणें, बाजार, शिपायाच्या कवायती, नाटकें, जवाहीरखाने इत्यादि पहावें. याखेरीज लग्न, अंत्यविधी, फाशीची शिक्षा, मेजवान्या, वगैरेहि पहाव्या ज्या ठिकाणीं जावयाचे तेथील थोडीशी भाषा यावी, बरोबर तेथील वाटाड्या घ्यावा व त्या गावाच्या माहितीचें पुस्तक जवळ असावें त्यानें एका गावात फार दिवस राहूं नये व राहिलेच तर वारंवार घरें बदलावीं त्यानीं त्या त्या गावच्या प्रसिद्ध व्यक्तींच्या गाठी घ्याव्या व त्याच्या जीवनक्रमाशीं त्याची कीर्ति ताडून पहावी. त्यानीं रोजनिशी ठेवावी पण परत प्रवास करून आल्यानंतर आपल्या पोषाखात अगर वागणुकींत फरक करूं नये. " बेकनच्या वेळेपेक्षा हल्लीं प्रत्येक गावात बरेंच पहाण्यासारखें असतें, त्याचप्रमाणें साधनेंहि वाढलीं आहेत आज प्रवासाच्या स्मृतीचे फोटोग्राफ हें उत्कृष्ट साधन झाले आहे पण साधनें वाढलीं असलीं तरी प्रवाशानें प्रवास करताना जी सूक्ष्म दृष्टी ठेवावयाची ती बदलली नाहीं **श्री काळे** हे या दृष्टीनेच प्रवास करीत असतात हे त्याचें प्रस्तुतचें प्रवासवर्णन वाचून खात्री होईल.

प्रवासामुळें ज्ञानात तर भर पडतेंच, पण आपल्या विशिष्ट गावीं राहून दृष्टीला जो आकुंचितपणा आलेला असतो व आपण सर्वश्रेष्ठ ही जी भावना असते ती नाहींशी होते. पाश्चात्यराष्ट्रांतील लोकांमध्यें धाडस व प्रवासाची आवड हे गुण असल्यामुळें ते पुष्कळ गोष्टी शिकले. किंबहुना त्यांच्या साऱ्या ऐश्वर्याचा

उगम या प्रवाशी वृत्तींत आहे असें दिसून येते तेव्हा पूर्वीच्या कल्पना आपण टाकून देऊन प्रवाशी वृत्तीचे बनले पाहिजे. दुसऱ्यांनी लिहिलेली प्रवासवर्णनेंही जिज्ञासा उत्पन्न करूं शकतात, ती तृप्त करू शकत नाहींत म्हैसूरचे प्रवासवर्णन वाचून आता म्हैसूरला जाण्याचें कारण नाहीं असें वाटणारा वाचक अगदींच निरुपयोगी प्रवासवर्णनें अशी असावीत कीं, तीं वाचलीं असता आपण तेथे कधीं जाऊ अशी उत्सुकता वाटली पाहिजे **श्री काळे** यांचे हें प्रवासवर्णन उत्सुकता उत्पन्न करणारें आहे असें दिसून येते तेव्हा **श्री काळे** हे करीत असलेल्या कष्टप्रद प्रवासाचे चीज जर आपण प्रवास करूं लागलो तरच खरे होणार आहे त्यांच्या अनुभवावरून इच्छा असली म्हणजे मार्ग कसा सापडतो हें उत्तमपणें समजून येते तेव्हा वाचकांनी त्यांच्या लिहिण्याचें सार्थक त्यांच्याप्रमाणे बनून करावे अशी प्रार्थना करून हे प्रास्ताविक चार शब्द पुरे करतो

पुणें ता
३१।८।३१

त्र्यं. र देवगिरीकर
संपादक चित्रमयजगत् पुणे.

पुस्तककर्त्यांचे चार शब्द.

१९२९ साली काश्मीरचा प्रवास केला व त्याचें पुस्तक १९३० सालीं प्रसिद्ध केले काश्मीरचा प्रवास करून आल्यानतर भिवंडीस गेल्यावेळीं तेथील प्रवासप्रिय वकील श्री नानासाहेब जोग ह्याची गाठ पडली तेव्हा ते म्हणाले " काश्मीरला जाण्यापूर्वी मजला का सागितलें नाहीं मी तुमच्याबरोबर आलों असतो. " मी त्यास म्हणालों " तुमचें व माझें कसे जमलें असतें ? मी गरीब मनुष्य पायीं प्रवास करणार तुम्ही मोटारींतून जाणार. म्हणून तुम्हांस कळविले नाहीं " ते म्हणाले—आपण दोघेही मोटारनें गेलों असतों मी तुमचा सर्व खर्च केला असता मजला सोबतीची जरूर होती तेव्हा मी त्यास पुढे तुम्हांस कोठेंही जाणे असल्यास मजला कळवा तुमचें पडेल तें काम करण्यास व तुमच्याबरोबर वाटेल तेथें येण्यास मी तयार आहे, मात्र माझा सर्व खर्च तुम्ही सोसला पाहिजे, माझी खर्च करण्याची शक्ति नाही असें सागितलें व तें त्यानीं मान्य केलें व त्याप्रमाणें १९३० च्या मे व जूनमध्ये मी त्याच्याबरोबर **बदरीकेदार व सिमला, मसुरी, नैनीताल** वगैरे बऱ्याच ठिकाणी प्रवास केला व नाताळच्या रजेत म्हैसूरच्या प्रवासाचा योग त्याच्यामुळें आला व १९३१ च्या उन्हाळ्याच्या सुट्टींत **गंगोत्री जम्नोत्रीचा** प्रवासही त्याच्यामुळें घडला

शक्य तों पायीं प्रवास करावा असा माझा नियम आहे परंतु पायीं प्रवासास वेळ फार लागतो इतका वेळ सर्व उद्योग संभाळून वाट्यास येत नाहीं म्हणून हा श्रीमंती प्रवास (सर्व प्रवास गाडी, मोटार, टागा ह्याच्याच साहाय्यानें झाला) करण्याची आलेली सधी दवडली नाही त्यामुळें सकटें अशी प्रवासांत आलींच नाहींत व अर्थात् त्यातून निभावण्याच्या मार्गाचा शोधही करावा लागला नाहीं

श्रीमताच्या मुलास द्रव्यसाहाय्यामुळें कठीण परिस्थितीशीं झगडावें लागत नाहीं म्हणून तीं जशी गरिबाच्या मुलापेक्षा मूर्ख निपजतात तशीच काहीं अशी स्थिति ह्या प्रवासाची झाली आहे इतर श्रीमताच्या प्रवास वर्णनाप्रमाणेंच हें प्रवासवर्णन तयार झालें आहे परंतु असलेली माहिती मराठी वाचकांपुढें माडण्याचा मोह न आवरल्यामुळें तें लिहून प्रसिद्ध करण्याच्या

भानगडींत पडलो आहे ह्या प्रवासांत मनुष्य स्वभावाची फारशी ओळख करून घेता आली नाहीं कारण ज्या गरिबाची ओळख करून घ्यावयाची ते रस्त्यानें पायीं चालत होते व त्याची पर्वा न करणाऱ्या मोटारींतून आम्ही मोठ्या वेगानें पुढे चाललो होतो. पुण्यास श्रीमंताच्या मोटारीचा सुळसुळाट झाल्यापासून पादचारी गरिबांच्या वाट्यास चिखलानें भरलेलीं गटारें आलीं आहेत. रस्त्याच्या मधून चालण्याची सोय नाहींशी झाली आहे कोणत्या वेळीं मागून मोटार येऊन धक्का देऊन जाईल त्याचा नियम नाहीं अशी परिस्थिति उत्पन्न झाली आहे. तरी ही हिंदुस्थानात भांडवलवाल्यांचें राज्य असल्यामुळें श्रीमंतांचीं दुष्कृत्यें सहजगत्या नजरेस पडली (कारण सदाचरणानें श्रीमंत होणें हल्लींच्या काळात तरी फारसे शक्य नाहीं) ती मराठी वाचकापुढें मांडण्याचा व गरिबाच्या परिस्थितीची शक्य ती माहिती वाचकास देण्याचा यथामति प्रयत्न केला आहे

माझ्या काश्मिरच्या प्रवासास मराठी वाचकानी माझ्या कल्पनेच्या बाहेर उदार आश्रय दिला आहे व आमच्या शाळेचे चालक **मे प्रो. दत्तो वामन पोतदार,** B A. व **मे प्रो महादेव रामचंद्र परांजपे,**M.A.Bsc. ह्यानीं पुस्तक शाळेंतील विद्यार्थ्यास सुटींतील वाचनाकरिता नेमून आपली सक्रिय सहानुभूति व्यक्त केली आहे ह्याबद्दल मी त्याचा अत्यंत आभारी आहे. तसेंच साहाय्य ह्याही पुस्तकास मिळेल अशी मी आशा करितों

ह्या प्रवासवर्णन प्रसिद्धीस बऱ्याच सद्गृहस्थाचे साहाय्य झालें आहे. माझे मित्र श्री **गोपाळ श्रीनिवास निंबर्गीकर** ह्यानीं अत्यंत मेहनतीनें पुस्तकात घालण्याकरिता सुंदर नकाशा काढून दिला त्याचप्रमाणें मजकुरातही अनेक दुरुस्त्या सुचविल्या त्याबद्दल मी त्याचा अत्यंत आभारी आहे.

माझे स्नेही **श्री रघुनाथराव खरे (एडिसनच्या** मराठी **चरित्राचे** कर्ते) ह्यानींही मजकूर तपासणें प्रुफें तपासणें वगैरे कामात फार मदत केली आहे त्याबद्दल त्याचाही मी फार आभारी आहे. पुस्तक लिहितांना श्री **टी के सुब्बाराव** यांच्या म्हैसूर गाइडचा फार उपयोग झाला आहे त्यातील चित्रेंही पुस्तकात घातलीं आहेत तसेंच **प्रो पोफळे** ह्यानीं स्वत घेतलेलींही कांहीं चित्रे पुस्तकात घालण्याकरितां दिलीं ह्याबद्दल त्या उभयतांचें आभार मानावे तितके थोडेच होणार आहेत

दे. भ **त्र्यंबकराव देवगिरीकर**, B A संपादक चित्रमयजगत् ह्यांची मजवर पूर्ण कृपादृष्टि आहे तेव्हा त्यांना मी प्रस्तावना लिहिण्याची विनंति केली व ती त्यानी आनंदानें मान्य करून मोठी मार्मिक प्रस्तावना लिहून दिली ह्याबद्दल त्याचे आभार मानावे तितके थोडेच होणार आहेत

दे. भ. **वासूकाका जोशी** मालक चित्रशाळा व **श्री. शंकरराव जोशी** मॅनेजर चित्रशाळा ह्याच्या कृपेशिवाय माझीं पुस्तकें बाहेर पडणें शक्यच नव्हतें. तेव्हा त्याचे उतराई होणें नुसत्या शब्दानीं शक्यच नाहीं. तेव्हा त्यानीं अशीच कृपादृष्टी पुढें ठेवावी एवढीच त्याना विनंति आहे

माझी इतर स्नेही मंडळी ज्योतिषि **निळकंठराव लवाटे श्री यशवंतराव रानडे,** सुप्रसिद्ध चित्रकार **श्री नाडगौडा** ह्यानींही आपुलकीच्या भावनेने मजला शक्य ती मदत केली ह्याबद्दल त्याचाही मी फार आभारी आहे.

शेवटी ज्या परमेश्वराच्या कृपेनें हा प्रवास सिद्धीस गेला त्या परमेश्वराचे आभार मानून व " **माझ्या हिमालयांतील यात्रा** " ह्या नवीन तयार होणाऱ्या तिसऱ्या पुस्तकासही उदार आश्रय देण्याबद्दल जनताजनार्दनास विनंति करून मी आपली प्रस्तावना पुरी करतों

सर्वांचा नम्र,

मोरेश्वर गोपाळ काळे.

नूतन मराठी विद्यालय
हायस्कूल, पुणे शहर.
ता १ सप्टेबर १९३१

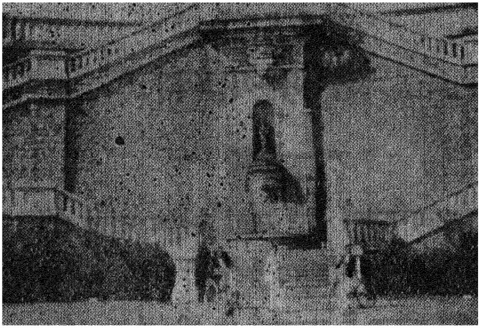
ती० रा. रा. नीलकंठ गोपाळ काळे.
डिस्ट्रिक्ट कोर्ट–ठाणे

अर्पण-पत्रिका.

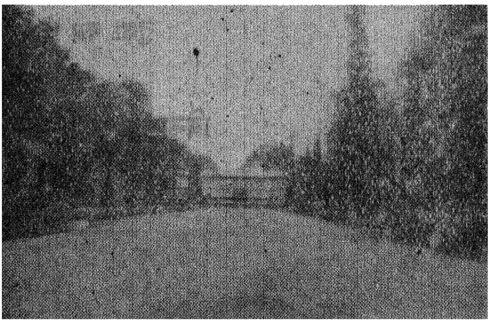
केला ग्रंथ यथामती जरि मला चातुर्य नाहीं खरें ॥
बंधो जोडुनि हात तो तव पदीं मी अर्पितों आदरें ॥
प्रेमाचें मम चिन्ह हें समजुनी घे नीलकंठा करीं ॥
आशिर्वाद तुझा मिळेल हृदयीं उत्साह वाढे तरी ॥ १ ॥

तुझा नम्र बंधु,

विनायक ऊर्फ मोरेश्वर.

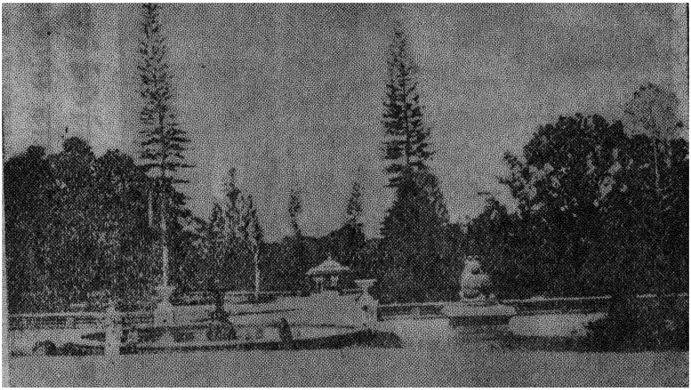

कावेरीचें देऊळ, कृष्णराज सागर तलाव.

टिपूचा दर्यादौलत महाल, श्रीरंगपट्टण.

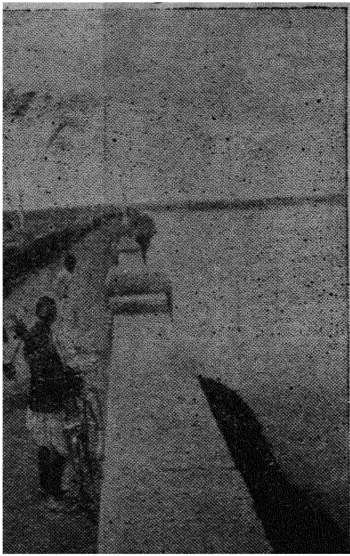
फोटोग्राफर—प्रो. पोफळे परशुरामभाऊ कॉलेज, पुणें.

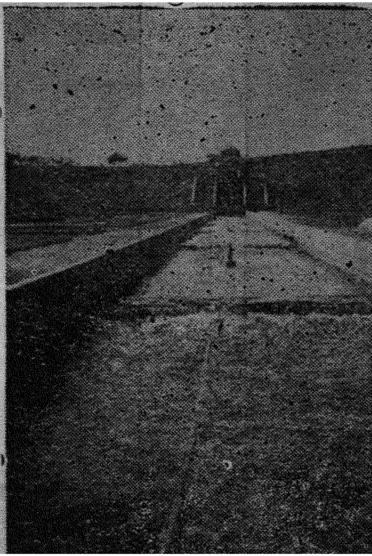
लालबाग, बंगलोर.

बंगलोर बाजार.

कृष्णराज सागर बंधाऱ्यावरून दिसणारा देखावा.

कृष्णराज सागर बाग.

कावेरीचें देऊळ.
कृष्णराज सागर तलाव.

फ़ोटोग्राफर-प्रो पोफळे परशुरामभाऊ कॉलेज, पुणे

आमची म्हैसूरची सफर.

(लेखक—**मोरेश्वर गोपाळ काळे, पुणें.**)

पुष्कळ दिवसापासूनची इच्छा होती, की एकवार **म्हैसूर** संस्थान पाहून यावें कारण सध्या असलेल्या संस्थानात ते एक सुधारलेलें संस्थान आहे ती इच्छा पूर्ण होण्याचा योग गेल्या नाताळच्या सुट्टीत **भिवंडी** येथील सुप्रसिद्ध वकील श्री **नारायण सदाशिव** ऊर्फ **नानासाहेब जोग** त्यांच्या कृपेने आला कारण त्यानी माझा सर्व खर्च सोसण्याचे कबूल करून मजला बरोबर घेतले साधारणत **म्हैसूर** संस्थान व आसपासची ठिकाणे पाहाण्यास २०।२५ दिवस तरी पाहिजेत परतु रजा फक्त ११ दिवसच होती तेव्हा शाळाधिकाऱ्याना जादा रजेबद्दल विचारिले व सुट्टीस जोडून ४ दिवस रजा त्यानी मोठ्या मेहेरबानीने दिली त्यामुळे बराच भाग पाहाण्यास सापडला प्रो. **भाटे** याचा **म्हैसूरचा** प्रवास हे पुस्तक आणविले श्री **एन्. टी ठाकूर** याचा Echo from Mysore हा लेख फ कॉ बुलेटिनमधून वाचला बऱ्याच मडळीची गाठ घेऊन ठेवली माझे स्नेही श्री **य न गोडबोले** ह्याचे चुलते **बगलोर** येथ असतात त्याची चिठ्ठी घेऊन ठेवली व ता २४-१२-३० रोजी दुपारी ४॥ च्या गाडीने मी व श्री **नानासाहेब जोग** अशा दोघानी **पुणे** स्टेशन सोडले निरोप देण्याकरिता माझे स्नेही श्री **गोपाळराव निंबर्गीकर** हे स्टेशनवर आले होते त्यामुळे त्याची बरीच मदत झाली गाडीत जागाही चागली मिळाली. **पुण्याहून** एकदम **बगलोरला** उतरून पुढे क्रमाक्रमाने **म्हैसूर** पाहण्याचा कार्यक्रम होता **पुण्याहून बगलोरला** जाण्यास २ रस्ते आहेत, एक M. S M रेलवेच्या गाडीने थेट **बंगलोरला** वाटेत न उतरताच जाता येतें परतु पॅसेंजरने गेल्यास २ दिवस लागतात मेळनें

गेल्यास १॥ दिवस लागून गर्दीचा त्रास होतो व २॥ रु पॅसेंजरपेक्षा जास्त पडतात म्हणून आम्ही मद्रास फास्ट पॅसेंजरनें निघालों, ते दुसऱ्या दिवशीं (२५।१२।३०) रोजीं सकाळीं ६॥ वाजतां **गुंटकल** नावाच्या स्टेशनवर पोहोचलो येथून **बंगलोरकडे** जाण्याकरिता दुसऱ्या गाडींत बसावें लागते. दुसरी गाडी ८-५० ला सुटावयाची होती, म्हणून जमल्यास गाव पाहून यावें व फराळ करूनही यावें, असा विचार होता परतु गाव स्टेशनपासून बरेच दूर असावें असे दिसून आलें, म्हणून स्टेशनवरीलच दुकानात काफी, इडली, तोशा ऊर्फ साजा, वगैरे फराळ केला येथेंच आमच्या परशुरामभाऊ कालेजमधील प्रो **पोफळे** व त्याचे स्नेही वगैरे मंडळी भेटली नतर गाडींत येऊन बसलो व गाडी ८-५० ला सुटली

म्हैसूरच्या सुंदर प्रदेशातून प्रवासास सुरवात झाली जिकडेतिकडे तांबडे गुळगुळीत दगड पसरले होते मधुनमधून हिरवीगार शेते, त्यात काम करणारे शेतकरी, जवळच बागडणारीं त्यांचीं मुलें व आपल्या नवऱ्यास मदत करण्यास तयार असलेल्या शेतकऱ्याच्या बायका नजरेस पडत होत्या तो देखावा पाहाण्यात ३ तास केव्हाच निघून गेले व आमची गाडी **धर्मपुरम्** नावाच्या स्टेशनात सुमारें १२। ला येऊन थडकली येथें गाडी सुमारे -॥- तास थाबणार होती येथे स्टेशनमध्येंच ब्राह्मणाची खाणावळ आहे. तींत माणशीं ६ आणे प्रमाणें जेवण मिळते जेवण गाडींत नेणे असल्यास १।२ आणे जास्त पडतात, परंतु सामान्य आहार असणाऱ्या २ माणसास पुरेल इतकें जेवण आठ आण्यात वाढून देतात मी तेथेच जेवणे पत्करले व श्री **नानासाहेबांस** गाडींत जेवण नेऊन दिलें इकडल्या प्रातात रोटीभाकरी वगैरे खाण्याची पद्धत नाहीं प्रथम वरणभात, मग सारभात व शेवटी ताकभात असा तीनही वेळा भातच खाण्याचा प्रघात आहे. सुमारें १२ वाजता गाडीने **धर्मपुरम्** सोडलें. गावाजवळच एक मोठा तलाव नजरेस पडला. ह्या तलावाच्या पाण्याचा गावास व शेतास उपयोग होतो

म्हैसूर संस्थानात प्रवाशास आश्चर्यकारक वाटणारी महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे जिकडेतिकडे सारखे लागणारे तलाव पाण्याची सोय तलाव बाधून केली नाहीं, असें एकही गाव माझ्या पाहाण्यात आले नाहीं. प्रत्येक गावाची पाहाणी करून कोठे कोठें बाध घातले असता गावातील लोकास पिण्यास व शेतास पाणी मिळूं शकेल ह्याचा विचार करून सारखे ठिकठिकाणीं तलाव तयार केले आहेत हे तलाव सुमारें ३९००० आहेत **म्हैसूर** संस्थानात पाऊस सरासरी ३० इंच पडतो परंतु पावसाने आणलेले पाणी

नद्याच्या द्वारे वाहून जाऊं द्यावयाचें नाहीं, तर तें आडवून ठेऊन त्याचा सदुपयोग करण्याचा पब्लिक वर्क्स डिपार्टमेंटचा प्रयत्न चालला आहे ज्या गांवाजवळ तलाव बांधणें शक्यच झालें नाही, त्या गावास कोठे तरी लाब तलाव बाधून त्याचें पाणी पुरविण्याचा उपक्रम केला आहे काही तलावाचे क्षेत्रफळ ४० चौरस मैलापर्यंत वाढलें आहे बहुतेक नद्या, नाले, ओढे ह्यास ठिकठिकाणीं बंधारे घालून पाणी आडवून ठेवलें आहे, व ह्या आडविलेल्या पाण्याचे सारखे पाट काढून पाणी चौफेर खेळाविलें आहे **म्हैसूर** सस्थानचे क्षेत्रफळ जवळजवळ ३०००० चौरस मैल आहे म्हणजे ३ चौरम मैलास ४ तलाव हें प्रमाग पडते हे प्रमाण आश्चर्यकारक नाही, असे कोण म्हणेल ? आमच्या कोंकण प्रातात पावसाचें मान सरासरी ८० ते १०० ईंच असूनही उन्हाळ्यात कित्येक खेडेगावास पिण्यासही पाणी मिळण्याची मारामार पडते पाण्याकरिता प्राण कंठी येतान अशी स्थिति रायगडच्या पायी प्रवासाच्या वेळीं माझ्या नजरेस आली हीच परिस्थिति इतर देशी संस्थानातही आहे

कोठे गाईवर कर बसव, कोठे म्हशीवर कर बसव, असे कर बसवून उत्पन्न वाढवावयाचे शेतसाऱ्याची वाढ करण्याकरिता अधिकारी नेमावयाचे (शेतकऱ्याच्या दु स्थितीची चौकशी करण्याकरिता नव्हे हो) व त्यानीं २५ टक्के वाढ सुचवली पण आम्ही कृपाळूपणे १०॥ टक्केच केली, म्हणून बढाई मिरवावयाची व आपल्याविरुद्ध विद्वानानीं (!) तोंडें उघडूं नयेत म्हणून त्याच्या तोंडास कुलूप पडेल, अशीं बक्षिसे, छापण्यास मदत वगैरे खर्च गरीब रयतेच्या तोंडाचा घास काढून करावयाचें, नको त्या विषयावर निबंध मागवून १००० रु बक्षीस लावावयाचें, नाहीतर गरीब कारकुनास महिना तब्बल १५ रु पगार देऊन शेजारच्या गावात स्काउट मदीर बाधण्याकरिता मोठी मदत करावयाची, असले चाळे करणाऱ्या संस्थानिकानी **यूरोप** अगर **ऑस्ट्रेलिया** या देशाच्या सफरी मारण्यापेक्षा एकवार म्हैसूरची सफर मारावी व गरीब प्रजेकरिता कमीत कमी काय करिता येईल, ह्याचा विचार करावा इंग्रजीत " Charity begins at home " ही म्हण प्रचलित आहे तिचा अर्थ तरी निदान इंग्रजापासून शिकून यावा नुसताच बादशहाशीं संबध जोडू नये **म्हैसूरमध्यें** नौकराच्या पगाराचे मानही बरे आहे इतकेच नव्हे तर इतर ठिकाणच्या मानाने थोडे जास्तही आहे. कारण नुकत्याच म्हैसूरमध्ये झालेल्या एका सभेत संस्थानातील नोकराचे पगार कमी करावे असे ठराव झाल्याचे ऐकिले नोकरास १७ रु महिना पगार दिला कीं तो

प्रपच भागविण्याकरिता प्रजेस छळून पैसे काढणारच कोणता सस्थानिक १५ रु त प्रपच भागतो असें दाखवून देऊ शकेल ? परतु प्रजेस बेजबाबदार सस्थानिक ह्याची पर्वा करितात कशास ! पाण्यामुळे उत्पन्नाची वाढ झाली आहे व शेतकरीवर्ग सामान्यत सुखी आहे अशा उत्तम सोईचे कारण राज्यास लाभलेले चागले दिवाण व निपुत्रिक राजे असावे असे वाटतें

म्हैसूरच्या गादीवर बसलेल्या कोणत्याहि राजास औरस सतति नाही, म्हणूनच ते प्रजेवर मुलाप्रमाणे प्रेम करीत असावे आणि ह्याकरिताच मला वाटते, नुकताच एका सस्थानिकाचा मुलगा आपल्याकडे नेऊन देवाने त्यास प्रजेकडे लक्ष देण्यास भाग पाडण्याचा विचार केला असावा दिवाण पूर्णय्या, शेषाद्रि अय्यर, सर विश्वेश्वरय्या, इत्यादि दिवाणानी राज्याच्या भरभराटीकरिता अतिशय प्रयत्न केले असो. आमची गाडी रात्री ८। वाजता **बंगलोरच्या** स्टेशनवर येऊन सुखरूप पोहोचली. स्टेशनला लागूनच Thotappah Chetty's choultry—थोटाप्पा चेट्टी याची धर्मशाळा आहे तीत वस्ती करण्याचे ठरविले धर्मशाळेचे नाव Traveller's Companion नावाच्या पुस्तकावरून समजले होते धर्मशाळा बाधणाऱ्या लोकापैकी बऱ्याच लोकाचा हेतु आपले नाव सर्वत्र पसरावें असा दिसतो आणि तेंही बरोबरच आहे कारण मोठमोठ्या धर्मशाळा बाधण्यास पैसा लागतो व तो पैसा मिळविताना बहुधा अन्याय, जुलूम वगैरे करूनच मिळवावा लागतो अशा लोकाची दानत कशी असणार हे उघडच आहे शेकडा नब्बद धर्मशाळाचे कारकून अगर वहिवाटदार प्रवाशाशी बेमुर्वतखोरपणाने वागणारे असतात, असें माझ्या नजरेस आलें आहे अर्थात् जसा मालक तसाच त्याचा नोकर धर्मशाळेच्या व्यवस्थापकाने जागा नाही, चालते व्हा म्हणून स्पष्ट सागितले परतु दडेली केल्याखेरीज जागा मिळत नाही असा आमचा पूर्ण अनुभव असल्यामुळे तसेंच राहिलों व एक गृहस्थ खोली सोडून गेल्यानतर तीत घुसलो ज्या खोल्यास कुलपें होतीं त्या उघडून देण्याचे कारकुनाच्या हातात होतें परंतु रिकाम्या खोलीत घुसू नका, हे त्यास सागता येईना कारण आम्ही जादा बाचाबाच केल्यास सर्व अब्रू चवाठ्यावर यावयाची, ही एक भीति कारकुनास असतेच ह्या धर्मशाळाचा अगदीं गरिबास फार थोडा उपयोग होतो मात्र श्रीमतास चागला उपयोग होतो कारण त्याच्याकडून धर्मशाळेच्या कारकुनास काही चिरिमिरी मिळण्याचा सभव असतो आम्ही डोक्यावर बोजा घेऊन तेथें हजर झालों अर्थात चिरिमिरी मिळणे त्यास कठीण वाटले म्हणून त्याने जागा नाकारली

असल्या धर्मशाळा निवळ धार्मिक ढोंगाकरिता बांधणाऱ्या लोकांची अब्रू चव्हाट्यावर मांडण्याच्या उद्योगास आता लागले पाहिजे " मला काय त्याचे " असे म्हणून स्वस्थ बसून भागणार नाही कित्येक धर्मशाळा बांधणारे लोक वारंवार सारवणे, जमीन करणे वगैरे त्रास नको म्हणून धर्मशाळेस फरशी करून टाकितात परंतु फरशीवर पसरण्याइतके गरम कपडे गरिबाजवळ नसल्यामुळे त्यांचे झोपण्याचे फार हाल होतात जमीन नुसती असल्यास तीवर एक धोतर पसरल्यासही ऊब येते तशी ऊब फरशीवर येत नाही आम्ही गेलो तो बरेचसे गरीब लोक बाहेर थंडीत, पावसात कुडकुडत बसले होते व धर्मशाळेचा कारकून बऱ्याच खोल्याना नुसती कुलपे ठोकून चैनीत गप्पा मारीत ऑफिसात बसून त्या गरीब लोकास येथे बसूं नका, तेथे बसूं नका, चालते व्हा, असे हुकूम नोकराकडून फर्मावीत होता धर्मशाळा नावाच्या काही इमारती **लोणावळें** येथे आहेत. परंतु त्यात राहाण्याकरिता जागा देण्याचा हक्क मालकानी राखून ठेवला आहे त्याचा परिणाम उन्हाळ्यात एकाद्या गरिबास त्या धर्मशाळाचा उपयोग (ज्यास **लोणावळ्याचें** ७५–८० रु भाडें भरणे शक्य नाही) न होता मालकाचें २००–३०० रु पगार मिळविणारे स्नेहीसोबती यासच बहुधा होतो नाव मात्र बदलण्यास मालक तयार नाहींत नाव धर्मशाळाच पाहिजे ! असो

दुसऱ्या दिवशी सकाळी प्रातर्विधी उरकून जवळच्या दुकानात कॉफी व उपमा ऊर्फ घावन वगैरेचा फराळ करून भिवंडी येथील सुप्रसिद्ध यंत्राचे कारखानदार श्री **गोपाळराव दांडेकर** ह्यानी **चामराज** पेठम ये उघडलेल्या ऑफिसची चवकशी करीत चालण्यास सुरवात केली कारण त्या कंपनीचे मॅने-जर श्री **बापुराव गोडबोले** यास मी पत्र आणिले होते व श्री **नानासाहेब जोगांची** व त्यांची जुनी ओळख होती **पुण्याच्या** मानाने **बंगलोर** शहर फारच स्वच्छ दिसले सकाळीच सर्व घरापुढची जागा पाण्यानें साफ करून त्यावर ठिकठिकाणी सुंदर रांगोळ्या काढल्या होत्या, तर काही ठिकाणी नगर-वासिनी स्त्रिया ते काम मनापासून करण्यात गढून गेलेल्या दिसत होत्या. थंड वेळ, स्वच्छ हवा, सुंदर रस्ते व त्यावर रांगोळ्याचे काम करणाऱ्या सुंदर स्त्रिया असा देखावा असल्यानंतर कोणता आळशी मनुष्य आपल्या बिछान्याचा त्याग करून त्या रस्त्यावरून एकादा फेरफटका मारून येण्याची इच्छा करणार नाही ?

सुमारें अर्धा मैल विचारीत विचारीत चालून गेल्यानंतर एक चर्च लागले

चर्चच्या बाहेरच कुमारी **मेरीचा** पुतळा माणसाच्या एवढा बसविला असून त्यापुढे काही मेणबत्त्या जळत होत्या व समोरच अंधश्रद्धाळु लोक उभे राहून प्रार्थना करीत होते एक ख्रिस्ती भटजी त्यास मदत (प्रार्थनेच्या कामात) करीत होता प्रार्थना आटपेपर्यंत तेथेच उभा राहिलों देवळाच्या बाहेर पडतो तोंच पावसास सुरवात झाली ह्या दिवसात पाऊस पडेल अशी कल्पना नव्हती, म्हणून छत्र्या वगैरे काही आणल्या नव्हत्या, त्यामुळे तसेंच एका कॉफी क्लबांत शिरलों कॉफीस उदार आश्रय दिल्यामुळे पाऊस थाबेपर्यंत तेथें बसण्याचा आम्हास हक्क प्राप्त झाला इकडे चहाची दुकाने जवळजवळ नाहींत सर्वत्र Brahmin's Coffee club अशा पाट्या इग्रजींत व कानडीत आढळतात ह्या ठिकाणी मधूनमधून चहा मिळतो परतु लोक फारकरून कॉफीच पितात कारण तीहि चहाइतकीच स्वस्त म्हणजे ४१५ पैसे कप भावाने मिळते मात्र ह्या दुकानात कॉफी वगैरे पिण्याकरिता चिनीमातीच्या कपबशाचा उपयोग करीत नाहीत पितळी भाडींच उपयोगात आणतात.

कॉफीगृहाजवळच चामराज पोष्ट ऑफीस होतें व त्याच्या समोरच G. G. Dandekar & Co अशी पाटी आढळली लगेच आत शिरलो श्री गोडबोले भेटले ते आम्ही येणार म्हणून वाटच पहात होते त्यानां चहाकॉफी बद्दल विचारले, परंतु नैमित्तिक व प्रासगिक कॉफीपान झाले असल्यामुळे आम्ही काहीच नको म्हटले. ते म्हणाले भोजनास या परतु प्रवासात दुसऱ्याकडे भोजनास ठरल्या वेळी जाणे महाग पडतें एकाद्या लाबच्या ठिकाणी गेलों, जवळ दुसरे ठिकाण पहाण्यासारखे असले, तर ते सोडून परत फिरावे लागते व दुप्पटचौपट खर्च होतो त्यापेक्षा तेथेच कोठे खाणावळींत जेवणे परवडते म्हणून केव्हातरी फराळ करण्यास येण्याचे अभिवचन त्यास देऊन पुढील चवकशीस लागलो त्यास बरोबर घेऊन प्रथम **बंगलोरच्या** मार्केटमध्ये गेलों मार्केट चागले मोठे बाधले असून त्यात सर्व प्रकारच्या भाज्या, फळफळावळ वगैरे जिनसाची दुकाने आहेत मार्केटच्या सभोंवतीं मोठा प्रशस्त रस्ता आहे त्यावर माणसाची बरीच गर्दी होती त्या रस्त्यावर टागामोटार वगैरे वहानाना फिरण्याची सक्त मनाई असल्यामुळे पादचारी गरीब लोकास निर्धोकपणें बाजार करिता येतो ही गोष्ट इतर शहरातील म्युनिसिपालिट्यानी लक्षात ठेवण्यासारखी आहे मार्केट ज्या भागात आहे, तेथील इतरहि इमारती मोठ्या भव्य व प्रेक्षणीय आहेत रस्ते चागले रुद असून त्यास फुटपाथहि मोठमोठे आहेत मोटारी, झटके

(एक घोड्याची गाडी), मोटार–बस वगैरे वहाने पाहिजेत तितकी व स्वस्तहि मिळू शकतात मार्केट पाहून श्री **गोडबोले** यास निरोप दिला व मोटारबस-मध्ये माणशी २ आणे भाडे देऊन कॅन्टोन्मेटचे तिकीट काढून बसलो जाताना सारख्या मोठमोठ्या सुंदर इमारती लागत होत्या रस्तेहि चागले असून मधूनमधून बागाहि दृष्टीस पडत होत्या त्या पहाता पहाताच आमची मोटार लष्करमधील स्टॅन्डवर येऊन दाखल झाली

लष्कर हे शहारापासून सुमारे १॥ मैल लाब आहे परतु लष्कर व शहर ह्याच्यामध्यें मोकळी जागा अशी नाही सर्वत्र सारख्या इमारती लागल्या आहेत. तेथून पुन्हा मोटारबसमध्ये बसून माणशी १ आणा भाडे देऊन **अलसूर** नावाच्या भागात पोहोचलो. येथे एक सुंदर तलाव व **सोमेश्वर** नावाचें शंकराचें देऊळ पहाण्यासारखे आहे **सोमेश्वराचे** देवळासमोरच एक सहा मजली मोठें सुंदर काम केलेलें गोपूर (दर्शनी दरवाजा) आहे. बराच वेळ गोपुराचें निरीक्षण केल्यानतर देवालयात प्रवेश केला देऊळ सर्व दगडी असून जुन्या पद्धतीचें बाधलेले आहे देवळावरील नक्षीकाम पहाण्यासारखें आहे सभामंडप ओलाडून पलीकडे गेलो, तो जिकडेतिकडे अंधारच अंधार दिसला काही वेळ उभें राहिल्यानंतर रस्ता साधारणत दिसतो **म्हैसूर, बंगलोर** वगैरे ठिकाणी विजेचा साठा मुबलक असता ह्या देवळास विजेचे दुर्भिक्ष का? कारण इतकेंच की, धानिक लोकाचे लक्ष जुन्या देवळाची दुरुस्ती करण्यापेक्षा नवीन देवळे बाधण्याकडेच जास्त असते कारण जुन्याची दुरुस्ती करून होणाऱ्या कीर्तीपेक्षा नवीन देऊळ बाधून मिळणारी कीर्ति जास्त असते ह्याचा उघड अर्थ असा होतो कीं, त्याचे लक्ष धर्मा-कडे नसून नावाकडे आहे अशा लोकास परमेश्वर स्वर्गात जागा देण्याइतका मूर्ख आहे, अशी का ह्या लोकाची कल्पना झाली आहे? सर्व लोकाच्या बरोबर आम्हीहि ठेंचा खातखात देवळास प्रदक्षणा घातली प्रदक्षणेच्या वाटेवर बऱ्याच देवादिकाच्या मूर्ति होत्या त्या साधारणपणें नजरेस पडल्या पाकोळ्यानी स्वत च्या वास्तव्याकरिता हे स्थान पसंत केले असल्यामुळे, सर्व वाटभर घाण मात्र येत होती देवळात एक लहानसा विजेचा दिवा होता, परंतु लाग-लेला नव्हता देऊळ पाहून बाहेर पडलो, तो **बंगलोर** शहरातील मोठ्या **अल-सूर** नावाच्या तलावाचा शोध करीत चाललो वाटेने सारखी एकमजली स्वच्छ घरे लागत होतीं. रस्तेहि स्वच्छ होते देवळापासून सुमारे २।३ फर्लांगावरच **अलसूर** तलाव आहे. हा तलावहि पाणी आडवून तयार केला आहे. हा तलाव

जमिनीच्या पातळीपेक्षा उचावर असल्यामुळे ह्याच्या पाण्याचा उपयोग बागाईत शेतीकडे चागला होतो ह्या तलावाने सुमारे १२५ एकर जागा आडविली आहे तलाच्या काठावर एक सुंदर बागहि तयार केली आहे परतु आम्ही गेलो त्या दिवशी पाऊस फार पडत असल्यामुळे त्या बागेत बाकावर बसण्याची सोय नव्हती. तलावाच्या काठावर एक लहानशी टेकडी आहे, तीवरून तलावाचा देखावा फार सुंदर दिसतो म्हणतात, परंतु ती सध्या लष्करी शिपायानीं व्यापिली असल्यामुळे तो देखावा आम्हास पहाता आला नाही तलावाच्या काठाने मजा पहात पहात चाललो असता वाटेत एके ठिकाणी तलावाच्या काठाचा काहीं भाग खचला होता त्याच्या दुरुस्तीचे काम चाललें होते, त्या ठिकाणी पोहोंचलो. एक महाराष्ट्रीय गृहस्थ कामावर देखरेख करीत होते पोशाखावरून त्यास आम्ही ओळखिलें व आपण इकडे कसे आला म्हणून प्रश्न केला. त्याचें नाव रा **काशी-नाथ विनायक जोशी** असून **टाटा कंपनीत** इंजिनियरचे काम करितात. कंपनीनें ह्या कामावर त्याची नेमणूक केल्यामुळे ते इकडे आल्याचे समजले त्याचे मूळ गाव **रत्नागिरी** जिल्ह्यात **दापोली**जवळ **जालगांव** हे गाव आहे त्यानीं बरीच माहिती दिली व एक दिवस रात्री भोजनास या म्हणून आमंत्रण दिले परंतु आपल्या कार्यक्रमात भोजन आड येता कामा नये, असा आमचा शिरस्ता असल्यामुळे मुद्दाम रात्री भोजनास येता येत नाही, असे आम्ही त्यास दिल-गिरीपूर्वक सागितले. त्यानी फारच आग्रह करून निदान आताच जेऊन जा, असे सागितले ते मात्र आम्ही नाकारले नाही चालून थकल्यामुळे भूकहि चागली लागली होती व त्यानीहि मोठ्या प्रेमाने सुग्रास भोजनाचा लाभ दिला, त्यामुळे आमचा चागलाच श्रमपरिहार झाला त्याना रहाण्याकरिता दरमहा अवघ्या २० रु भाड्यात एका बंगल्याचा सबध तिसरा मजला मिळाला आहे इतक्या जागेस **पुण्यास** ६०।७० रु भाडे पडेल त्याच्याकडे भोजन उरकले मराठी वर्तमान-पत्रेहि वाचावयास मिळाली ती वाचून दुपारी सुमारे ३ वाजता बाहेर पडताना श्री **नानासाहेबांनी** त्यास **भिवडीस** व मी **पुण्यास** येण्याबद्दल आमंत्रण दिलें व त्यानी केलेल्या उत्तम आदरातिथ्याबद्दल त्याचे मन पूर्वक आभार मानून त्याचा निरोप घेतला व **कबनपार्कच्या** रस्त्यास लागलो

विचारीत विचारीत **कबनपार्कला** येऊन पोहोचलों ह्या पार्कनें सुमारे १०० एकर जागा व्यापिली आहे आत अनेक प्रकारचे मोठमोठे वृक्ष असून हिरवीगार पटागणें, जिकडेतिकडे दिसून येतात ही सर्व बाग

फिरण्यास ४।५ तास लागतील आम्ही बागेत प्रथमच दिसणाऱ्या इमारती गाठल्या चौकशीअर्ती त्यातील एक इमारत **म्हैसूर** संस्थानच्या सेक्रे-टरीएटची असून दुसरी सार्वजनिक लायब्ररीची आहे असे समजले आम्ही चालू सालीच **सिमल्याच्या** सेक्रेटरीएटची इमारत पाहिली होती तेव्हा ही इमारत पहाता आल्यास पहावी, म्हणून आत शिरलो व शिपायाबरोबर चिठ्ठी पाठवून सेक्रेटरीएटच्या रजिस्ट्रारची भेट घेतली व त्याजकडून परवानगी मिळविली. त्याने दिलेल्या शिपायाबरोबर सर्व इमारत पाहिली इमारत दोन मजलीच आहे, पण बांधकाम फार प्रेक्षणीय आहे **सिमल्याच्या** सेक्रेटरीएटपेक्षा फक्त १ मजला कमी आहे ह्यापेक्षा कोणत्याहि बाबतीत आम्हास ह्या इमारतीत उणे-पणा आढळला नाही सर्व काम व्यवस्थितपणे चालले होते इमारत पाहून सार्व-जनिक वाचनालयात प्रवेश केला वाचनालयहि बरेंच मोठे असून त्यात वर्तमानपत्रे, मासिकें, ह्याची गर्दीच उडून गेली होती. पुस्तके देणेघेणें वगैरे कामें शिपाई, कारकून वगैरे मंडळी फार दक्षतेने करीत होती काही वेळ वाचून बाहेर पडलो, व झटका करून धर्मशाळा गाठली रात्री विश्रांती घेऊन दुसऱ्या दिवशी सकाळी पुढील प्रवासाचा कार्यक्रम आखण्याकरिता स्टेशनवर गेलों

म्हैसूर प्रांतात **म्हैसूर** स्टेटची स्वतंत्र रेल्वे आहे तेव्हा तिचें टाईमटेबल मिळते की काय ह्याची चवकशी केली स्टेशनमास्तर म्हणाले इंग्रजी टाईम टेबल छापले नाही. कानडी पाहिजे असल्यास देतो परंतु कानडीचा आम्हास काहींच उपयोग नव्हता तेव्हा मी मास्तरास म्हणालों, निदान स्टेशनवर लावावयाचा इंग्रजी पोस्टर तरी द्या बरीच वाटाघाट केल्यावर मास्तरांनी पोस्टर दिला त्यावरून पुढचा प्रोग्राम ठरवून स्टेशनच्या बाहेर पडलो व " **बसवनगुडी** " नावाच्या **बंगलोर**जवळच असलेल्या नवीन वसाविलेल्या भागात गेलो ह्या भागातील बहुतेक घरे एक मजली एकमेकापासून थोड्या थोड्या अंतरावर बांधलीं असून, रस्ते रुंद व दोन्ही बाजूस फूटपाथ बांधलेले आहेत ह्या भागाची स्वच्छता वाखाणण्यासारखी आहे हवेच्या दृष्टीनें हा भाग फारच उत्तम आहे ह्याच भागात **बंगलोरची** सुप्रसिद्ध **लालबाग** नावाची मोठी बाग आहे मोटारमधून उतरून सुमारें २ फर्लांग चालल्यानंतर ह्या बागेचें प्रवेशद्वार लागते जाताना वाटेत एक सुंदर पक्की दगडी इमारत बांधण्याचें काम चालले होतें व तीवर Maharastra Mahila Vidyalaya अशी पाटी होती तीवरून ह्या भागात सधन महाराष्ट्रियांची बरीच वस्ती असावी, असा अंदाज बांधिला, परंतु

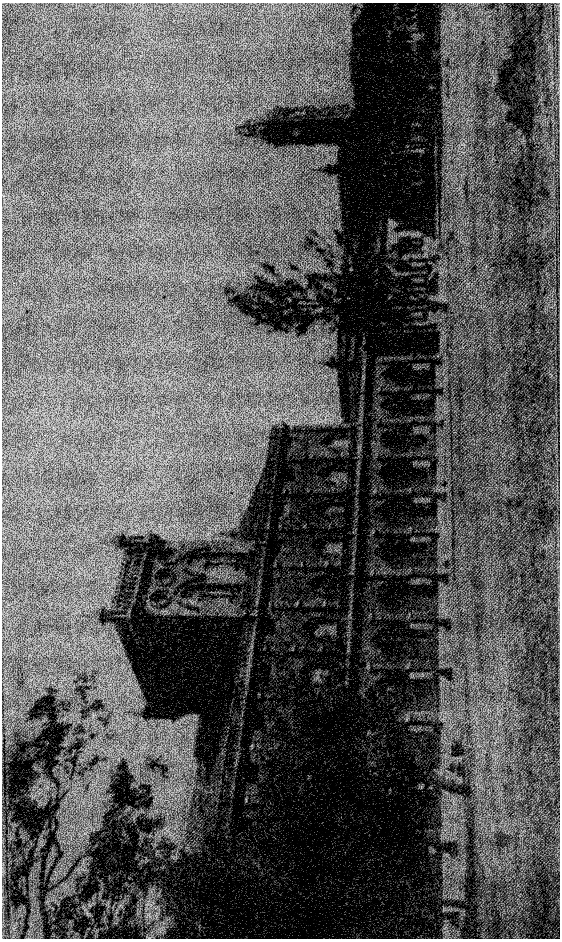
पडताळा पहाण्यास वेळ नसल्यामुळे तसाच पुढे सटकलों, तों बागेत येऊन दाखल झालो

ह्या बागेचे क्षेत्रफळ सरासरी १५० एकर आहे बागेतील रस्ते रेखीव असून नाना प्रकारची फळझाडे व फुलझाडें ह्या बागेत लावली आहेत **हिंदुस्थानांत** असलेली बहुतेक झाडे येथे पहावयास सापडतात बागेजवळच एक मोठा तलाव तयार केला आहे त्याच्या पाण्याचा बागेस उपयोग होतो ह्या बागेत झाडे वगैरे जरी **काश्मीर**च्या बागासारखी लाविली असली, तरी **काश्मीर**च्या बागात जसें चहूकडे पाणी खेळविले आहे, तसे ह्या बागेत दिसत नाही मधून मधून कांही हौद आहेत त्यात रंगी बेरंगी बऱ्याच वनस्पती आहेत, परंतु त्या हौदांचेही पाणी असावे तितकें स्वच्छ नाही मात्र **काश्मीर**च्या बागापेक्षा हिचे क्षेत्र मोठ आहे बसण्यास ठिकाठिकाणी बांके ठेविली आहेत बागेच्या मधोमध एक काचेच्या तावदानाचा मांडव लागतो, त्यातही झाडे वगैरे लावून त्यास शोभा आणिली आहे ही बाग प्रथम **म्हैसूरचा** राजा **हैदरअल्ली** याने तयार केली पुढें **टिपूसुलतान** व त्यानंतर आलेले राजे ह्यांनी तींत सुधारणा केली अशी बाग आज १५० वर्षे सुधारत आहे व अजून सुधारण्याचे काम चालूच आहे अर्थात् ह्या बागेची **हिंदुस्थानांतील** प्रसिद्ध बागात गणना केली जाते

बाग पाहून बाहेर पडलों व एक बैलाचा झटका करून, मार्केटपाशी आलों भाडे ३ आणे पडले व तेथून **कबन** पार्कमध्ये असलेले म्युझियम (अजबखाना) पाहाण्यास पुन्हा झटका करून गेलो मार्केटपासून मोटारीही सुटतात माणशी २ आणे भाडे पडते, पण झटका दोघास ३ आण्यातच मिळाला. झटक्यात ४।५ माणसास बसता येते अर्थात् जर बऱ्याच मंडळीस एकदम फिरावयाचे असेल, तर मोटारीपेक्षा झटक्यातून फिरणे स्वस्त पडते

म्युझियमची इमारत पक्की तांबड्या रंगाची असून दोन मजली आहे दोन्ही मजल्यावर पाहाण्यासारख्या पुष्कळ वस्तु आहेत मोठमोठ्या काचेच्या कपाटात वाघ, सिंह इत्यादि प्राण्याची शरीरें पेंढा भरून ठेविली आहेत **श्रीरंगपट्टणचा** देखावा एका उठावाच्या नकाशाने तयार करून ठेविला आहे त्यावरून पूर्व काळी **श्रीरंगपट्टणला** महत्त्व का होते, ते कळून येते हस्तीदंत, लाकूडकाम वगैरेचे अनेक प्रकारचे नमुने येथे ठेविले आहेत म्युझियम् साधारण बऱ्यापैकी आहे

म्युझियम पाहून परत श्री. **गोडबोले** याच्याकडे जाताना वाटते **टिपूसुलतानाचा** वाडा लागला वाड्याची इमारत चांगली बांधली

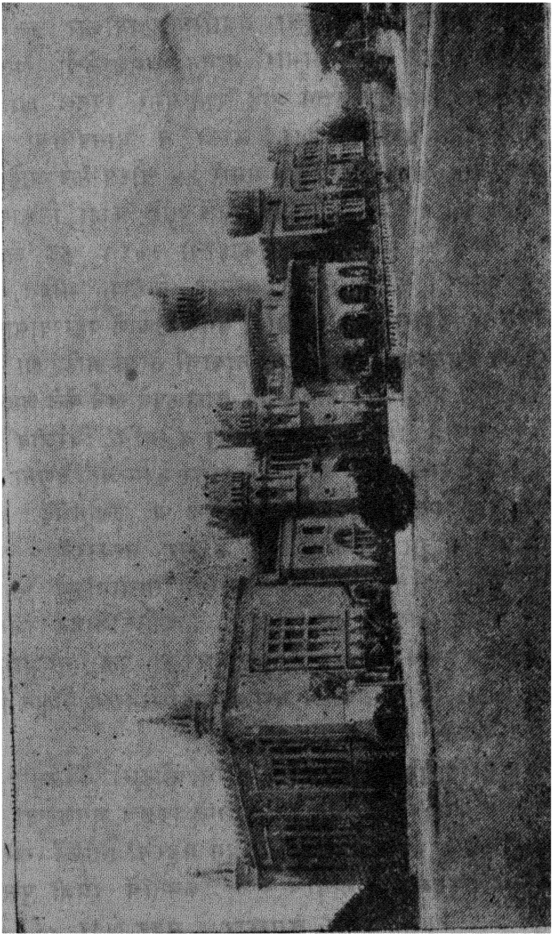
बंगलोर येथील सेंट्रल कॉलेज

असून तीत अनेक चित्रे वगैरे काढली आहेत स-या त्या इमारतीचा स्काउट हेडक्वार्टर्स म्हणून उपयोग केला जातो ज्या ठिकाणी पूर्वी इंग्रजास **हिंदुस्थानांतून** घालवून कसे द्यावे, त्यासंबंधी टिपूची कारस्थाने चालत असत, त्याच ठिकाणी आता इंग्रजाबद्दल राजानिष्ठा शिकविण्याचे शिक्षण दिले जावे ही किती आश्चर्याची गोष्ट आहे स्काउट चळवळीशी पूर्वी माझा बराच सबंध आला होता, तेव्हा **म्हैसूर**च्या स्काउटची चळवळ कशी चालली आहे तें तरी एकवार पहावे म्हणून ऑफिसची चवकशी केली एक मुसलमान गृहस्थ ऑफिसमध्यें बसले होते त्यांस माहिती विचारिली. १९२८।२९ साली एकंदर २०००० रु खर्ची पडले पैकी १०००० रु मोठमोठ्या अधिकाऱ्याचे पगाराबाबत असून १०००० रु किरकोळ ग्रॅन्ट्स्, फर्निचर वगैरेकारिता खर्च पडले पुण्यापासून म्हैसूरपर्यंतची चळवळ एकाच शिस्तीत चालल्याचे पाहून इंग्रजाच्या कर्तबगारीचे कौतुक वाटले **पुण्याप्रमाणें** इकडे सुद्धा फक्त मोठमोठ्या वरिष्ठ अंमलदारानाच पगार मिळतो रिपोर्टात त्यांच्या नावाचा गाजावजा, स्काउट मास्तराची फक्त संख्या लिहिलेली, त्या गृहस्थास पुण्यास सुद्धा स्काउटमास्तर ऑनररी काम करितात व मोठे ऑफिसर पगार खातात हे ऐकून थोडेसे आश्चर्य वाटले. व असे का म्हणून त्यांनी मला विचारिलेही. मी सागितलें की, मोठमोठ्या ऑफिसरास घसा कोरडा पडेपर्यंत गरीब स्काउट मास्तरास सागावयाचे असते, की, " बाबानो, स्वार्थत्याग करा, स्वार्थत्याग करा, त्याशिवाय देशाचा तरणोपाय नाही " मग त्यास पगार नकोका ? स्काउट मास्तराना त्यांच्या हाताखालीं काम करावयाचें असतें ते उलटून त्यास कसें विचारणार ? १९२७ साली **साताऱ्या**च्या स्काउट मास्टर्स परिषदेत स्काउट मास्टर्सना पगार द्यावा, असा ठराव आला असता, त्यास Scouting is rest itself असे म्हणून कित्येक पढतमूर्खांनी (पुस्तकी विद्वानानी) विरोध केला आणि आता ते स्काउटिंग सोडून स्वस्थ बसले आहेत ह्या चळवळींत बराच भरणा पुस्तकी विद्वानाचाच झाला आहे एक गृहस्थ मला म्हणाले, "तुम्ही स्काउट मास्तर आपली स्काउटिंगची चळवळ राजकारणा पासून अलिप्त ठेवता, तर मग तुम्ही खादी कशी वापरता ? " मी त्यास म्हणालों, मी खादी काटकसरीच्या दृष्टीनें वापरतो. पण जर आपली चळवळ राजकारणापासून अलिप्त तर तिच्या मुख्याधिकाराच्या ठिकाणी गव्हर्नरसारखे मुख्य राजकारणीच पुरुष का ? त्यास धावत्या वाऱ्यात उघड्यावर स्वयंपाक करून जगण्याची व पायानी प्रवास (माझ्यासारखा) कर-

ण्याची ताकत आहे काय ?" परतु त्याच्या डोक्यात प्रकाश पडला नाही म्हैसूरलाही चीफ स्काउटची जागा राजामहाराजानीच आडविली आहे असो तेथून निघालो तो श्री **गोडबोले** ह्याच्याकडे गेलो व त्याजबरोबर फराळाच्या दुकानात जाऊन त्याच्या पाहुणचाराचा यथास्थित स्वीकार करून व त्यानी केलेल्या आदरातिथ्याबद्दल त्याचे आभार मानून धर्मशाळेचा रस्ता सुधारला **बगलोर** येथील हवा आतिशय उत्तम आहे रस्ते वगैरे स्वच्छ आहेत राहाणी स्वस्ताईची आहे वस्ती **बगलोर** शहर, लष्कर व आसपासचा भाग मिळून सुमारे २॥ लाख आहे शहराचे क्षेत्रफळ सुमारे २५ चौरस मैल आहे शहर सपाट नसून काहीं भाग उंच व काही खोल असे बसले आहे काही ठिकाणाची समुद्र-सपाटीपासून उची २९३५ फूट आहे तर काहींची ३०६१ फूट आहे शहरात रेशीम, लोकर, चंदनी, तेल वगैरेच्या बऱ्याच गिरण्या आहेत मोठमोठल्या कॉलेजच्या इमारती, महाराजाचा राजवाडा वगैरे ठिकाणें पहाण्यासारखीं आहेत सुप्रसिद्ध **इडियन सायन्स इन्स्टिटयूट** नावाची संस्था आहे ह्या संस्थेने ३७० एकर जागा व्यापिली असून सालीना कित्येक लाख रुपये खर्च केले जात आहेत. ह्या सस्थेस माजी कोट्यावीश मि **जे एन् टाटा** व त्याचे चिरंजीव **सर दोराबजी टाटा व सर रतनटाटा** यांनी ३० लाख रुपयाची देणगी दिली आहे सस्थेचा उद्देश **हिंदुस्थानांतलि** कलाकौशल्य व उद्योगधंदे ह्याची वाढ होण्याकरिता उपाय शोधून काढणे हा आहे **म्हैसूर** सरकारने ५ लाख रुपये सम्थेस आरंभीच दिले असून वार्षिक खर्चाकरिता सस्थानातून ५० हजाराची मदत दरसाल मिळत असते ह्या ठिकाणी ठिकठिकाणाहून शिकण्याकरिता विद्यार्थी येत असतात सर्व ठिकाणे पाहाण्याइतका वेळ नसल्यामुळें दुसऱ्या दिवशीं(ता २८।१२।३०)रोजी सकाळी **बगलोरला** रामराम ठोकून **शिवसमुद्र** धबधब्याची वाट धरली.

बंगलोरहून शिवसमुद्रास जाण्याकरिता मोटारी मिळतात, पण त्या मार्केटजवळून सुटत असल्यामुळे आम्ही धर्मशाळेजवळच असणाऱ्या स्टेशनवरून जाण्याचे निश्चित केले स्टेशनवर जाऊन प्रथम मद्दूरची तिकिटे खरेदी केलीं

तसेच एक **म्हैसूरगाइड** नावाचे १ रु किमतीचे इंग्रजी पुस्तक खरेदी केले त्याचा पुढें फार उपयोग झाला **बगलोर** तें **मद्दूर** अंतर ४६ मैल आहे तिसऱ्या वर्गाचे प्यासेजरचे भाडे १३ आणे व मेलचे १५ आणे पडते परंतु सकाळी ८ वाजता सुटणारी गाडी मेलच असल्यामुळें भाडें जादा पडले. **बंगलोर**

बंगलोर येथील राजवाडा.

सोडल्यानंतर काही वेळ साधारण सपाट प्रदेशांतून प्रवास करावा लागतो. परंतु सुमारें ३५ मैलावरील **चन्नापट्टण** नावाचें गाव सोडल्यानतर फारच बहारीचा देखावा दिसूं लागतो डाव्या उजव्याहातास पिवळ्या जर्द भाताचा समुद्रच पसरल्याचा भास होतो काहीं वेळानें सुंदर रेखीव अशा नारळाच्या बागा दृष्टीस पडतात, तर मधूनमधून शेतकरी भात कापण्याच्या कामांत गर्क झालेले आढळून येतात देखावा पहाता पहाता स्टेशनात गाडी येऊन थडकली. तो १० चा सुमार होता ह्या स्टेशनवर खाणावळ आहे तींत भोजन करून पुढें जाण्याचा विचार होता, म्हणून **बंगलोर**लाही फारसा फराळ केला नव्हता उतरल्याबरोबरच पुष्कळ मोटारएजंटानी आमच्या मोटारीतून चला म्हणून गर्दी केली व लगेच मोटार सोडतो म्हणूनही सागितले त्यास उतारूंच्या सुखसोईकडे पाहाण्याचे कारण काय ? त्याचे भाडे त्यास मिळाले की झाले ह्या त्याच्या वृत्तीमुळे आमची मात्र उपासमार झाली मोटार लवकरच सुटणार, तेव्हा **शिवसमुद्रासच** एकाद्या खाणावळींत जाऊन जेवण करूं,असा विचार करून एका मोटारींत बसलो. एजंटानें अगाऊच पैसे घेऊन तो **म्हैसूर**कडून येणाऱ्या गाडीची वाट पहात बसला सुमारे ११ वाजता मोटार सुटली

ह्या ठिकाणी पुन्हा प्रो **पोफळे** याची व आमची भेट झाली आम्हास **कोलार**च्या सोन्याच्या खाणी पाहाण्यास वेळ मिळाला नव्हता परंतु प्रो. **पोफळे** खाणी पाहून आले होते, त्याजकडून काहीं माहिती मिळविली अगाऊ परवानगी घेतलेली असल्यास खाणच्या आत उतरूं देतात आयत्या वेळीं परवानगी मागितल्यास माणशीं ३ रु प्रमाणें पैसे द्यावे लागतात. शिवाय जिवास अपाय झाल्यास आम्ही जबाबदार कंपनी जबाबदार नाहीं, असें अगोदर लिहून द्यावे लागतें, तेव्हाच खाणीच्या आत जावयास सापडतें जमिनीच्या पृष्ठभागापासून आत सुमारें १ मैल विजेच्या पाळण्यानें गेल्यानंतर खाणी लागतात. कधीं कधीं पाळणा तुटतो, कधीं आत सुरुंग लावताना जमीन कोसळून त्या खाली माणसे सापडून मरतात असे अपघात वारवार होतात खाणच्या **मालकांस भरपूर फायदा होतो, परंतु जमिनीच्या पोटांत काम करणाऱ्या मजुरास मात्र अगदी थोडी मजुरी मिळते** तेव्हा भाडवलवाल्यास आत्मा नसतो, ह्या **बोल्शेविकांच्या** तत्त्वाचे प्रत्यंतर येथे चागले दिसून येतें असो

मोटारभाडे जाऊन येऊन माणशीं ३ रु पडलें येथून **शिवसमुद्र** सुमारे ३० मैलावर आहे. आपल्या इकडच्या सऱ्याच्या मानानें मोटारभाडें

जास्तच पडलें परंतु ह्याचें कारण मोटारवर इकडे कर फार आहे व तो पैसा सडका दुरुस्तीकडे खर्च केला जातो पैसा जास्त जातो खरा, पण त्या मानाने उतारूंस सुख पण लागते ब्रिटिश हद्दीपेक्षा इकडील सडका अतीशयच चागल्या आहेत सडकेवरून जाताना मधूनमधून लहान रस्ते फूटून ज्या वेळीं ते एकाद्या गावाकडे जाताना आढळत, त्या त्या वेळीं रस्त्यावर एक मोठी दगडी पाटी लावलेली आढळून येई आणि तिच्यावर त्या गावाचे नाव इंग्रजीत व कानडींत कोरलेले असे अशी व्यवस्था पायी प्रवास करणाऱ्याच्या फार उपयोगाची असते वाटेत लागणाऱ्या प्रत्येक गावाजवळ गावाच्या नावाची पाटी असून सन्माननीयाचा सन्मान करण्याचा प्रसग आल्यास कमान लवकर उभारता यावी म्हणून पक्के चुन्याने बाधलेले दोन स्तभही उभे केलेले असत. १९१६ सालीं निजामच्या राज्यातून प्रवास करीत असताना ह्याच्या अगदी उलट अनुभव आला सडका एकदा बाधल्यानंतर त्याची दुरुस्ती कधीं झाली होती हे त्या परमेश्वरासच माहीत **गोदावरीच्या** एका तीरावरून दुसऱ्या तीरावर गाड्या नेताना मंडळींचा प्राण कासावीस झाला रस्त्यावर मोऱ्या तर अगदींच थोड्या आढळल्या लहानसा का ओहोळ येईना, गाडी प्रथम उतरावयाची व नतर चढावयाची अशाही परिस्थितीत निजामाचे गोडवे गाणारे लोक सापडतात, ही किती आश्चर्याची गोष्ट आहे ! असो इकडे गाव आपल्याकडच्या गावापेक्षा जास्त स्वच्छ दिसतात साधारणपणे फाटके व अपुरे कपडे घालणारे लोक फार थोडे आढळतात राहाण्यास बऱ्याच लोकास पक्की बाधलेली घरं मिळू शकतात स्टेशनपासून सुमारे १३ मैलावर **मलवल्ली** नावाचे तालुक्याचे गाव लागले येथे काही वेळ मोटार थाबली

येथून **निलगिरी** पर्वत दिसूं लागला मोटार गर्द झाडीतून प्रवास करू लागली आणखी सुमारे १५ मैल गेल्यानतर To Falls अशी पाटी लागली, तिकडे मोटार वळली धबधब्यापासून दोन मैल अतरावर विजेचा कारखाना आहे धबधब्याजवळ गाव नाही मोटार एका डोंगराच्या कड्याजवळ उभी राहिली. नतर सर्व मंडळी धबधबा पाहाण्यास गेली सुमारे १।२ फर्लांग उतरल्यानंतर धबधब्याची शोभा चागली दिसूं लागली ह्या ठिकाणी **कावेरी** नदी सुमारें २०० फुटावरून खाली उडी घेते. एकदर २।३ निरनिराळ्या प्रवाहानी पाणी खालीं पडते. ज्या ठिकाणीं पाणी पडते, तेथे एक मोठा खोल डोह तयार झाला आहे, पाण्याचे दगडावर हापटल्यामुळे बनलेले तुषार लाबवर

उडून फारच आनंददायक देखावा दिसतो तो देखावा पाहाताना तेथून हलूंच नये, असें वाटतें बरोबरच्या काहीं मंडळींनी क्यामेरे आणिले होते त्यानीं देखाव्याचे फोटो घेतले १२ वाजण्याचा सुमार झाला, म्हणून फारसे खालीं न जाता परतलों व मोटारने **शिवसमुद्र** येथील विजेचा कारखाना पाहाण्यास गेलों.

आमच्याच मोटारमधून **मुंबईचे** प्रेसिडेन्सी मॅजिस्ट्रेट मि **ठक्कर** हे प्रवास करीत असल्यामुळें, त्याना कारखाना दाखविण्याकरिता एक मोठे अधिकारी येऊन दाखल झाले व त्याच्याबरोबर आमची वर्णी बिनतक्रारच लागली. **कावेरी** नदीचा पाट काढून पाणी आणून एका तलावात साठविले आहे व तेथून ते मोठमोठ्या नळानीं ४०० फूट खोलीवर बांधलेल्या पावर हाऊसमध्यें नेऊन त्याच्या जोरावर वीज उत्पन्न केली आहे एकंदर मोठमोठ्या १३ नळानीं पाणी खाली नेले आहे खालीं उतरण्याकरिता पायऱ्याप्रमाणें ३ बाक असलेल्या लाडिसाची योजना केली आहे लाडिसें लोखंडी दोरास बांधून ती खालीं सोडलीं जातात मात्र नेहमीं एक लाडीस वरतीं व एक खालती असते ज्या वेळीं वरचें खाली जाऊं लागतें त्याच वेळीं खालचे वर येऊं लागते लाडीसात बसून खालीं जाताना तुटून खालीं एकदम तर घसरणार नाहींना, अशी भीति वाटते खालीं लाडिस गेल्यानंतर आम्ही कारखान्यात शिरलों मोठमोठी यंत्रे जोरानें फिरत होतीं बाहेर सपाट्याने पाणी वहात होते जिकडे तिकडे ताराच तारा असून Danger, Danger—(धोका, धोका,) अशा पाट्या मारल्या होत्या. काही तारात मनुष्याने हात लावल्याबरोबर त्याचा प्राण घेण्याइतकी शक्ति होती अर्थात् आम्ही अगदी दुरून फार जपून चाललों होतो बरोबरच्या मनुष्याने माहिती घसा कोरडा पडेपर्यंत दिली (कारण कारखान्यात सारखा आवाज चालत असल्यामुळें माहिती ओरडून द्यावी लागते) परंतु फारच थोडी माहिती आम्हास समजली ह्या कारखान्यात सुमारें ३४००० अश्वशक्ति इतकी वीज तयार होते पैकीं

कोलारच्या सोन्याच्या खाणी	२४०००
बंगलोर	६०००
म्हैसूर	२५००
इतर ठिकाणें	१५००

ह्या प्रमाणांत तिची वाटणी होते

हे आकडे १९२५ सालापर्यंतचे आहेत ४५००० अश्वशक्तीची वीज तयार

करण्याचा चालकांचा विचार त्यावेळीं होता आता बहुतेक काम पुरें होत आलें असावे ह्या कारखान्याकरिता आतापर्यंत सुमारें २ कोट रुपये खर्च केले आहेत सुमारे ३० वर्षांपूर्वी कामास सुरवात झाली दरसाल थोडीथोडी वाढ चालूलीच आहे. कारखान्याच्या आसपास गाव नाही फक्त कारखान्यातील कामगाराच्या राहाण्याकरिता लहान लहान इमारती बाधल्या आहेत तितकीच वस्ती त्यामुळे येथे खाणावळ वगैरे सोई नाहीत एक रहदारी बंगला आहे. परंतु त्याचा उपयोग बड्या लोकासच होतो त्यात दुपटीपासून चौपटीपर्यंत जिनसाची (फराळाच्या) किंमत पडते त्यामुळे ३ वाजेपर्यंत **कावेरीच्या** पाण्यावरच काळ काढला मात्र सभोवार डोंगर गर्द झाडींने भरले आहेत. कालव्याचे पाणी स्वच्छ असून ते मंद वाहात आहे काही मंडळी त्यात स्नान करीत आहेत, तर काही त्याच्या कांठावर बसून चकाव्या पिटीत आहेत, हा देखावा पाहून भुकेबद्दल विशेष काहीं वाटले नाही मोटार ३॥ ला सुटली व ४॥ च्या सुमारास मद्दूर स्टेशनवर येऊन दाखल झाली

खाणावळीत चौकशीकारिता खाणावळवाला म्हणाला, जेवणाची वेळ निघून गेली आता रात्रीं जेवण पाहिजे तर उपमा, इडली, कॉफी वगैरे पदार्थ तयार आहेत देतो तेव्हा त्याचाच थोडासा आस्वाद घेऊन गाडीची मार्गप्रतीक्षा करीत बसलो सुमारें ५ वाजता गाडी आली येथून एकदम म्हैसूरचेच तिकीट घेतले कारण कदाचित् **श्रीरंगपट्टण** येथे धर्मशाळा नसेल व मग रात्रीं राहाण्यास पंचाईत पडेल, त्यापेक्षा एकदम म्हैसूरला उतरून दुसऱ्या दिवशीं श्रीरंगपट्टणला सामान धर्मशाळेत ठेवून यावें असा विचार करून गाडीत बसलो तों ७। वाजता म्हैसूरला येऊन दाखल झालो

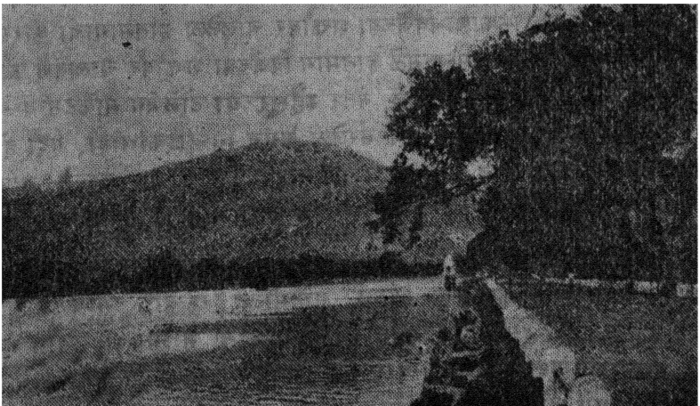
आमचा बोजे वगैरे घेण्याकारिता कुली करण्याचा परिपाठ नव्हता परंतु धर्मशाळा विचारीत विचारीत सामान घेऊन जाण्यास त्रास पडतो व सर्वांस धर्मशाळा माहितही नसते म्हणून २ आण्यास एक कुली केला, स्टेशनपासून सुमारे २॥ फर्लांगावर असलेल्या Nanj Raja Bahadur Chattaram Ellawal Road **नांजराजा बहादूर छत्रम्, एल्लावल** रोड नावाच्या धर्मशाळेत त्याने आम्हास सोडले प्रथम जागा शिल्लक नाही, येथे **आयुर्वेदिक कान्फरन्स** आहे, तिच्या प्रतिनिधींनी बहुतेक जागा अडवली आहे, वगैरे गोष्टी कारकुनाने सागितल्या परंतु बरीच वाटाघाट केल्यानंतर त्याने एक दुसऱ्या मजल्यावरची सुंदर खोली आम्हास उघडून दिली. खोलीत विजेच्या

दिल्याचीही सोय होती सामान खोलींत ठेवून खाणावळीच्या शोधास लागलों. सुमारें १ मैल खाणावळीकरिता चालावें लागलें. **अलिगड** येथील एका हिंदुस्तानी मनुष्यानें **आर्यभुवन** नावाची खाणावळ चालविली आहे त्यास हिंदी येत असल्यामुळें आमची सोय चागली झाली माणशी दरही थोडा म्हणजे एकवेळचा ५ आणेच पडला. येथें राहाण्याची सुद्धा सोय आहे. भोजन करून धर्मशाळेंत येऊन झोंपीं गेलों.

दुसऱ्या दिवशी (ता २९।१२।३०) रोजीं सकाळीं उठून **चामुंडी** नांवाच्या टेकडीवर असलेल्या देवीच्या दर्शनाकरिता निघालो, तो प्रथम मार्केटच्या रस्त्यास लागलों तोच, वाटेत वैद्यसंमेलनाकरिता आलेली पुण्याची श्री **पु ग नानल,** श्री **कवडेशास्त्री** वगैरे मंडळी भेटली औपचारिक कुशल प्रश्न झाले नंतर पुढे चालूं लागलों, तों एके ठिकाणीं विजेच्या शक्तीवर चाललेला हातमागाचा कारखाना लागला इकडे वीज स्वस्त असल्यामुळें हातमाग विजेच्या शक्तीवर चालविणे फायदेशीर पडतें, असें चालकानीं सागितलें नतर **म्हैसूरच्या** टोलेजंग मार्केटमध्ये गेलो. तेथें सर्व प्रकारचीं दुकानें मालानें पूर्ण भरलेली असून गिऱ्हाइकाचीही गर्दी होती. विशेषत फुलें विकणारी व घेणारी मंडळी पाहून फार आश्चर्य वाटले आपल्या इकडल्यापेक्षा **म्हैसुरी** लोकास फुलाची आवड जास्त असावी असे वाटतें

म्हैसूर हें शहर बरेच मोंठे असून त्याची रचनाही फार चागली आणि शास्त्रशुद्ध केली आहे टुमदार, स्वच्छ, मोठमोठ्या रस्त्याचे भव्य इमारतींनी भरलेलें **म्हैसूर**सारखें दुसरे शहर सबंध **हिंदुस्थानांत** माझ्या पाहाण्यात आले नाही. **जयपूर** शहराची बाधणी पायाशुद्ध असली, तरी स्वच्छतेच्या कामात ते **म्हैसूरच्या** मागे आहे **मुंबई, कलकत्ता** ह्या शहराच्या काही रस्त्यावर तर इतकी घाण आहे की येथे राहाणे नको असो मार्केटसमोरूनच एक रस्ता **म्हैसूरच्या** महाराजाच्या वाड्याकडे जातो महाराजाचा वाडा सात मजली आहे ठिकठिकाणी पोलीस उभे राहिलेले दिसत होते एवढ्या सात मजली वाड्यात राहाणाऱ्या राजाच्या नाशिबात पुत्रसुख नमावे त्याबद्दल खेद वाटला कारण **गृहरत्नानि बालकाः** परंतु ह्या गोष्टी परमेश्वराधीन आहेत व एकाद्या मनुष्यास परमेश्वराने सर्व सुखे दिल्यास तो परमेश्वराची आठवण करणार नाहीं म्हणूनच बहुधा परमेश्वर प्रत्येकात काहीतरी। उणेपणा ठेवीत असावा राजवाड्याजवळच **सयाजीरोड** नावाचा एक मोठा रस्ता आहे श्री **सयाजीराव महाराज** ह्यानीं **म्हैसूरला** भेट दिली होती, तिच्या स्मरणार्थ हा रस्ता

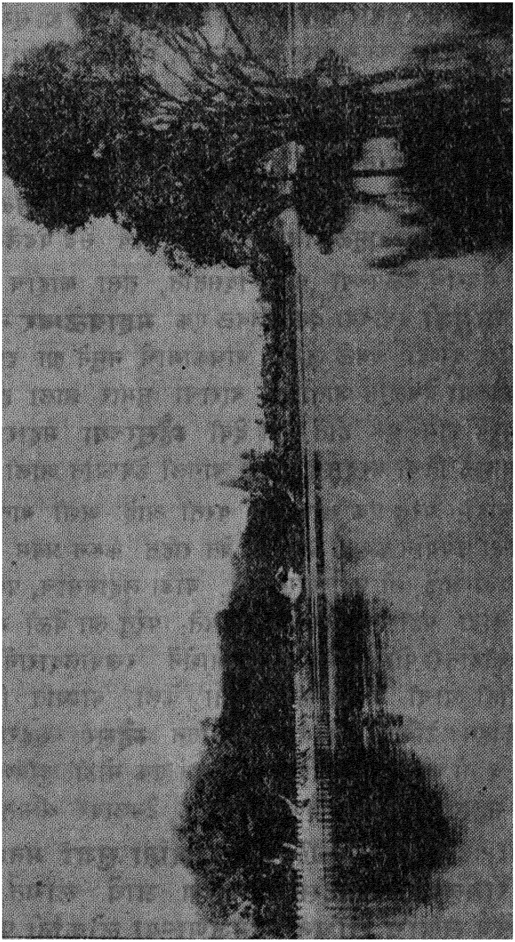
बांधला आहे ह्या रस्त्याच्या जवळच **लॅन्सडाउन्** बझार नावाची एक पेठ आहे. येथून **चामुंडी** टेकडी जवळच दिसत होती. परंतु जाऊन परत येण्यास सुमारें ४।५ तास लागले असते व जाऊन येऊन ७।८ मैल चालावे लागलें असते. इतका पल्ला पायानीं गाठणें वकीलसाहेबास त्रासदायक झाले असते म्हणून आम्ही झटका करण्याचा विचार केला ह्या टेकडीवर जाण्यास मोटारचा रस्ता असून पायऱ्याची पायवाटही आहे सुमारे एक हजार पायऱ्या आहेत मोटारला भाडे फार पडलें असते कारण इतर ठिकाणासारखी बस सर्व्हिस ह्या टेकडीवर जाण्यास नाहीं झटका जाऊनयेऊन २॥ रुपयास ठरविला **डोडाकेरी** नावाच्या सुंदर तलावाच्या काठानें झटका चालू लागला झटकेवाला

डोडाकेरी आणि चामुंडी टेकडी यांचा देखावा

मुसलमान असल्यामुळें त्यास हिंदी समजे, म्हणून त्याचा आम्हास गाईडप्रमाणेंही उपयोग झाला. हिंदू असता तर त्यास कानडीशिवाय काहीं समजलें नसतें त्याचा आम्हास काहींच उपयोग झाला नसता तलाव सोडल्यानंतर आमचा झटका **झुऑलाजिकल गार्डन** सोडून **पोलो ग्राउन्डच्या** रस्त्यास लागला पोलो ग्राऊन्डचा रस्ता इतका उत्तम आहे की अशा प्रकारचे रस्ते मोठमोठ्या बागातही दृष्टीस पडणार नाहीत रस्त्याच्या दोहो बाजूंस सुंदर रंगीबेरंगी झाडें लावली असून त्याच्या खालची जमीन गवतानें हिरवीगार बनविली होती **पोलो ग्राउन्ड** सोडून थोडे पुढे जातो तो डाव्या हातास सुमारे २

फर्लांगावर एक सुंदर इमारत दिसूं लागली चवकशी करिता तो महाराजांचा **समर पॅलेस** नावाचा राजवाडा आहे असे समजले त्यानंतर टेकडी चढण्यास

डोंडाकेरीहून दिसणारा म्हैसूरच्या राजवाड्याचा देखावा

सुरवात झाली मोटारीचा रस्ता व पायवाट ही परस्परविरुद्ध दिशेस आहेत. म्हणून आम्हांस पायवाट लागलीच नाही पायवाटेने गेल्यास १००० पायऱ्या

चढून जावें लागतें हिचें नाव जरी टेकडी आहे तरी ही बरीच उंच आहे गाडीने सुमारे ४ मैल चढावे लागते सुमारे ३ मैल गेल्यानंतर एक लहानसा बंगला लागला. ह्या बंगल्यासमोर एक लहानशी बाग असून त्या बागेंत वर्तुळाकार लोखंडी रुळावर तयार केलेल्या दोन झोंपड्या होत्या ह्या सूर्य ज्या दिशेस उगवला असेल तिकडे पाठ करून बसता येईल अशा फिरविता येण्याची सोय केली होती, तो बंगला पाहून चालूं लागलों, तों टेकडीच्या माथ्यावर येऊन पोहोंचलों. **चामुंडी** हें **काली देवीचें** नाव आहे पूर्वी ह्या ठिकाणीं माणसाचे सुद्धां बळी देवीस दिले जात असत परंतु आता मात्र कोणत्याही पशूची सुद्धां हत्या होत नसावी, असें वाटतें. कारण **कलकत्त्याच्या कालीदेवीच्या** देवळाजवळ जसें मेंढरेंकोकरें मारून टाकिल्यामुळें जिकडेतिकडे रक्ताचे सडे पडलेले दिसतात, मारण्याकरिता मेंढराचे कळपच्या कळप दिसतात, तसा कांहींच देखावा येथें दिसला नाहीं **चामुंडी** देवीच्या देवळाजवळ एक **महाबळेश्वर** नावाचें **शंकराचें** देऊळ आहे दोन्ही देवळें जुन्या बाधकामाचे नमुने ह्या दृष्टीनें प्रेक्षणीय आहेत. **चामुंडीच्या** देवळात जातो तों बाराचा सुमार झाला होता. देवीस नैवेद्य दाखविण्याचें काम सुरू होते ही देवी **म्हैसूरच्या** महाराजाची कुलस्वामिनी असल्यामुळें तिची बरदास्त फारच चागली ठेवण्यात आली आहे. वरती बसति फारशी नाहीं, परंतु एक खाणावळ वरती आहे अशी बातमी लागली होती परंतु तिचा उपयोग करून घेण्याचा बेत रहित करून प्रथम महाराजांचा टेकडीवर जो वाडा आहे, तो पहाण्यास गेलों. वाडा लहानसाच, पण फार सुंदर बाधला आहे वाडा पहाण्यास परवानगी नसते, परंतु त्या वेळीं महाराज तेथें नव्हते म्हणून काहींतरी पोस्त मिळेल ह्या आशेनें रखवालदारानें वाडा दाखविला व आम्हीही त्याची यथाशक्ति संभावना केली वाड्यात ठिकठिकाणचे अनेक फोटो काढून ठेविलेले आहेत. वाडयातून **म्हैसूर** शहराचा देखावा चागला दिसतो व तो जास्त स्पष्ट दिसावा म्हणून एक मोठी दुर्बिणही वाडयात ठेविली आहे महाराजाच्या लिहिण्याच्या खास टेबलावर श्रीमत् **रामकृष्ण परमहंस** ह्याची तसबीर ठेविली आहे. **महाराजांना सुद्धां मनःस्वास्थ्याकरितां श्री रामकृष्ण परमहंसांना शरण जावें लागतें, ह्यावरून संपत्ति हेंच सर्व सुखाचें साधन समजणाऱ्या लोकांनीं पुष्कळ बोध घेण्यासारखा आहे.** राजवाडयात श्रीमत् स्वामी **विवेकानंद**, श्रीमत् स्वामी **रामतीर्थ** इत्यादि महान् पुरुषाचे फोटोच आढळले छचोर चित्रें दिसलीं नाहींत.

त्यावरून सुद्धा महाराज चागल्या प्रवृत्तीचे असावेत हे अनुमान सहज काढिता आलें. वाडा पाहून परतलो तो झटकेवाल्यास नंदीकडे घेऊन जाण्यास सागितले कारण चामुंडीपुढील नंदी देवीच्या देवळापासून २ फर्लांगावर आहे तो म्हणाला नंदीकडे पायवाट जाते, तिनें तुम्ही चालत जा व नंतर पायींच मोठ्या सडकेस येऊन मिळा मी सडकेनें जाऊन तुमची वाट पहात बसतो मोठ्या सडकेने गेल्यास नंदीकडे दुसरा एक गाडीरस्ता वळतो व त्यामुळे आणखी २ मैल हेलपाटा पडला असता नंदीस नेऊन आणण्याचा आम्ही ठराव केला नव्हता. कारण आम्हास वाटलें तो वाटेवरच असेल. टागेवाल्यास पुढें जाण्यास सागून आम्ही पायींच निघालों, तों सुमारें ३०० पायऱ्या उतरून नंदीजवळ येऊन पोहोंचलों. सदर नंदी एका मोठ्या दगडाचाच तयार केला आहे नंदीची उंची सुमारें १६–१७ फूट आहे इतक्या उंचीचा व इतका प्रमाणशुद्ध नंदी माझ्या पाहाण्यांत दुसऱ्या कोठें आला नाहीं नंदीच्या गळ्यात घुंघुरमाळा कोरलेल्या आहेत, पायात तोडे आहेत. सर्व गोष्टींनीं परिपूर्ण असा हा नंदी आहे नंदी पाहून मोठ्या रस्त्याला मिळणारा रस्ता शोधूं लागलों एक साधारण पायवाट सुमारें १०० पायऱ्या उतरल्यानंतर लागली तिनें सुमारें अर्धा तास चाललो तरी मोठ्या वाटेचा पत्ता लागेना वरतीं चढून पुन्हा चवकशी करणें शक्यच नव्हतें. कारण एकाचा सुमार झाला होता. पोटात अन्न नव्हतें कसेंबसे त्याच रस्त्यानें चालून खालीं आलों व मोठ्या रस्त्यावर टाग्याची वाट पहात सुमारें १॥ तास बसलों. तो आमची वाट पहात वरती थाबला सरतेशेवटी तीनच्या सुमारास चालूं लागलों वरतीं जाणाऱ्या टाग्याबरोबर आमच्या टागेवाल्यास निरोप दिला कीं, आम्ही झूऑलाजिकल गार्डनमध्ये जात आहोंत तिकडे ये. सुमारें १ मैल चालल्यानंतर आम्हास उन्हामुळें फार त्रास झाल्यामुळेंच की काय "थंडी सडक" नावाची एक सडक लागली. सडक चागली ३।४ फर्लांग लाब होती. सडकेच्या दोन्ही बाजूंस खाब असून वरती ताराचें छप्पर होते व त्या छपरावर सुंदर वेल सोडले होते. म्हणून त्या सडकेनें चालताना अतिशय थंड वाटत होतें. थंडी सडक संपल्यानंतर महाराजाची घोड्याची पागा लागली. आत शिरावें कीं न शिरावें असा विचार करितों, तोंच आम्ही परदेशी पाहून एका मनुष्यानें येऊन पागा पाहाण्यास चला दाखवितों, म्हणून सागितलें. अर्थात् त्याच्याबरोबर निघालों काहीं शुभ्र पांढरे, काहीं पाढऱ्या वर्णाचे परंतु काळ्या कानांचे असे नाना प्रकारचे घोडे पाहिले. घोड्याची एकंदर व्यवस्था फार

उत्तम ठेवलेली दिसली. काही काहीं घोडयाना सलाम करण्यास शिकावल होतें त्यानी आम्हास लवून सलाम केला अर्थात् त्याच्या शिक्षकानीही आम्हास सलाम करून घोड्याच्या सलामाचें बक्षीस उपटलेच. एके ठिकाणी घोडयास घालण्याची जिनें, लगाम, रिकिबी निरनिराळ्या प्रकारचे चाबूक, घोड्याचे अलंकार वगैरे जिन्नस ठेविले होते, तेही पाहाण्यास मिळाले तेथून जवळच **झुऑलॉजिकल** गार्डन आहे तीत शिरलो ह्या बागेत सर्व प्रकारचे रानटी पशू तर आहेतच, परंतु विशेष म्हणजे कागरू नावाचे प्राणी आहेत ह्या प्राण्यास ४ पायच असतात, परंतु पुढील दोन पायाचा त्यास चालण्याच्या कामीं उपयोग करिता येत नाही त्याऐवजी हा प्राणी शेपटीचा उपयोग करितो. त्यामुळें त्यास उडया मारीत चालावे लागते, व आपलें पोर ठेवण्याकरिता छातीजवळ एक परमेश्वरनिर्मितच पिशवी असते सर्व बाग लवकर पाहून होणें शक्यच नव्हते तरीहि शक्य तितकी पाहून परतलो बागेच्या तोंडाशीच एक कॉफीचे दुकान आहे त्यात कॉफीपान केलें बाग ४ ते ६ दुपारीं उघडी असते बाहेर पडलो तो २ चा सुमार झाला होता **चामुंडी** टेकडीवर आमची चुकामुक झाल्यामुळे टांगेवाल्यास आम्हीं बागेत येण्याचा निरोप दिला होता, त्याप्रमाणे तो बागेंत आला त्याचा सबंध दिवस गेला व आम्हालाहि त्रास झाला जर त्याने नंदीजवळ आम्हास टांग्यातूनच पोहोंचविले असते, तर चुकामूक झाली नसती नंदीच्या वरच्या बाजूस काहीं पायऱ्या चढून गेल्यानंतर मोटारची सडक लागते आम्ही काही पायऱ्या उतरून सडकेच्या शोधास लागलो, हें कसें जमणार? असो, पुन्हा टांग्यात बसलों जर टांगेवाला भेटला नसता, तर पोलिसकडे आम्ही जाऊन झालेल्या हकीकतीची वर्दी देणार होतों कारण श्री **नानासाहेब वकील** असल्यामुळें त्यास कायदे माहीत होते नसतें संकट परदेशात आगावर यावयाचे नाहीतर जर टांगेवाल्यानें दोन माणसानीं मजला फसविले, अशी वर्दी आमची चवकशी करण्यापूर्वी दिली असती, तर आम्हास पोलीस ऑफिसकडे उगाच जादा हेलपाटे मारावे लागले असते व दिवसहि मोडले असते परंतु तो ताप परमेश्वरी कृपेनें चुकला फक्त उपाशी उन्हातून अनवाणी प्रवास करावा लागला कारण पादत्राणें टांग्यांत ठेवलीं होती टांग्यातून प्रथम **निषादबाग** नावाच्या बागेंत गेलों बागेत झाडी चांगली गर्द असून ठिकठिकाणीं बाकें मांडलीं असून त्यावर मंडळी हवा खाण्यास बसली होती. बाग जरी म्हणण्यासारखी सुंदर नसली, तरी वाईट मात्र खास नाहीं. तिला नांव मात्र **काश्मीरच्या निषाद बागेचें** दिलें आहे तें अयथार्थ आहे, इतकेंच.

बागेतून पुढे गेलो, तों एक सहा रस्ते फुटलेली मोठी वर्तुळाकार जागा लागली. ह्या ठिकाणास हार्डिज सरकल असे नाव आहे हेहि ठिकाण रम्य आहे तेथून

चामुंडी टेकडीवरील नंदी

पुढें दिवे लागल्यामुळें मोठी मजा दिसू लागली एका बाजूस दूर अतरावर सारखी दिव्यांची रांगच रांग दिसत होती चवकशी करिता ती **चामुंडी**

टेकडीवरील दिव्याची रांग होय असे समजले गाव तर काय दिव्यांनीं फुलून गेलें होतें **बॉम्बे आर्यभुवन**मध्यें भोजन करून धर्मशाळा गाठली (३०-१२-३० रोजीं) सकाळीं उठून स्टेशनचा रस्ता धरला आज **नांजनगूड** येथील देवालय पहाण्यास आगगाडीनें जाण्याचा विचार होता **म्हैसूर**पासून **नांजनगूड** अंतर १६ मैल असून भाडें ४॥ आणे पडतें सकाळीं ७ वाजतां निघालों, ते ८ वाजतां **नांजनगूडला** पोहोंचलो

नांजनगूड स्टेशनवर उतरून देवळाच्या रोखानें चाललों गांवाची लोकसंख्या ७४५३ आहे गाव स्वच्छ दिसून आलें. **शिवसमुद्रावरून** कोलारच्या खाणीकडे जाणाऱ्या विजेच्या तारा ह्या गांवाजवळून गेल्यामुळें ह्या गांवासही विजेची सोय झाली आहे. ह्या लहानशा गांवांत विजेची रोषनाई पाहून आश्चर्य वाटलें. अगदीं आरंभीं सार्वजनिक वाचनालयाची इमारत लागली इतकी सुदर, स्वच्छ, **नीटनेटकी** व व्यवस्थित इमारत ब्रिटिश हिंदुस्थानातील इतक्या लह्यन गावात वाचनालयाकारिता असलेली माझ्या आढळण्यात आली नाहीं. परत जाणारी गाडी १२॥ ची होती म्हणून काहीं वेळ वाचनालयात वाचीत बसलों घरचीं पत्रेंही लिहिलीं. देशी व इंग्रजी मिळून सुमारें १५।२० वर्तमानपत्रें येतात गर्दीही बरीच होती. गावांत खाणावळीही होत्या नंतर **शंकरमठ** नावाचें एक ठिकाण लागलें. ह्या ठिकाणीं भस्माचे पट्टे लावून विद्यार्थी वेदपठण करीत बसले होते त्याना तेथें जेवण फुकट मिळतें असें समजलें. नंतर देवळांत प्रवेश केला. आरंभींच मोठें गोपूर लागलें. त्यानंतर आत मोठें देऊळ लागलें देवळाची लाबी ३८५ फूट व रुंदी १६० फूट आहे सर्व देवळासभोंवता कोट आहे. त्यावर व देवळाच्या भिंतीवर जिकडेतिकडे मूर्तिच मूर्ती कोरल्या आहेत व त्याच्या खालीं त्याचीं नावेंही घातलीं आहेत मूर्तीचें खोदकाम पाहण्यात वेळ कसा निघून गेला तें समजलें सुद्धां नाहीं. देऊळ शंकराचें असून त्याचें नाव **नांजनगुडेश्वर** असें आहे. प्रदक्षणेच्या मार्गावर घाण आढळलीच. देवळास सुमारें १४० खाब आहेत. वार्षिक उत्पन्न २०००० रुपयाचें आहे माघ महिन्यांत ह्या देवाच्या रथाची मिरवणूक निघते, त्यावेळीं सर्व दक्षिण हिंदुस्थानातून यात्रेकरू येतात देवाचें दर्शन घेऊन परतलों, तों कॉफी क्लबमध्ये जाऊन पोटपूजा करून स्टेशनवर गेलों व १२ वाजता गाडींत बसून १॥ च्या सुमारास **चामराजापुरम्** नावाच्या **म्हैसूरच्या** अलीकडील स्टेशनवर उतरलों कारण **म्हैसूरचे** निरनिराळे भाग

पहावयाचे होते. चालत चालत **जगमोहन पॅलेस** व **चित्रशाळा** नांवाचें ठिकाण पहावयास गेलों. हा राजवाडा पाहण्यास माणशीं २ आणे फी द्यावी लागते. ३ वर्षांच्या मुलापासून १२ वर्षांच्या मुलापर्यंत १ आणा फी घेतात. वाडा रविवार व गॅझेटेड सुट्टयाशिवाय रोज सकाळीं ७॥ ते ११ व दुपारीं २ ते ५ पर्यंत उघडा असतो. म्हणून आम्हास थोडें थांबावें लागलें आंत शिरल्याबरोबरच एक मोठा दिवाणखाना लागला. त्यात **म्हैसूरचे** पहिले राजे **कृष्णराज** ह्याच्या दरबाराचीं चित्रें असून हस्तिदंती सामानही प्रेक्षणीय आहे. दुसऱ्या दिवाणखान्यात **म्हैसूरच्या** राजाना वेळोंवेळीं मिळालेलीं मानपत्रें, त्यांचे करंडक वगैरे जिन्नस ठेवून दिले आहेत. एका दिवाणखान्यात **म्हैसूर**मध्यें होऊन गेलेल्या मोठमोठ्या दिवाणांचीं चित्रें लाविलीं आहेत. एका दिवाणखान्यात इंग्रजांचीं **टिपूशीं** जीं युद्धें झालीं त्यांच्या तसबिरा लावल्या आहेत. अशा अनेक गोष्टी पाहण्यासारख्या आहेत. एका दिवाणखान्यात **म्हैसूरचा** उठावाचा नकाशा आहे. त्यावरून **म्हैसूर** संस्थानची चांगलीच कल्पना येते. मुख्य इमारत तीन मजली आहे. वरच्या मजल्यावर जाण्याचे रस्ते बंद असतात. आम्हास पहिला मजला पाहून इतकेंच पहावयाचें असें वाटलें. परंतु एका द्वाररक्षकानें वरचा मजला उघडून दिला. मग वरतीं जाऊन तीनही मजले पाहून आलों. वरतीही अनेक वस्तू ठेवल्या आहेत. महाराजाना सूत काढण्याकरिता महात्मा गांधींनीं बक्षीस दिलेला चरखा आहे व जवळच एक भला मोठा दगडी चौरंगही आहे. त्याची लांबी ८ फूट, रुंदी ६ फूट असून उंची २ फूट आहे. उतरल्याबरोबर दरवाजा उघडून देणारा सलाम करून उभा राहिला. अर्थात् त्याची योग्य संभावना करावी लागली. मुख्य इमारतीच्या बाहेरच्या बाजूंस इंडियन ग्यालरी नावाचा एक भाग आहे. त्यांत पूर्वकाळचीं अनेक चित्रें पाहण्यासारखीं आहेत. सर्व पहाता पहाता ५ वाजले, म्हणून परतलों व फिरत फिरत खाणावळींत गेलों. इकडे लोकाचा मोठमोठ्या शेंड्या ठेवण्याचा प्रघात आहे म्हणून त्यास रोज केसास तेल लावून ते साफ ठेवावे लागतात. गरीब लोक केस ठेवतात पण त्यास तेल व केसाची निगा ठेवण्यास अवसर सापडत नसल्यामुळें डोक्यातील उवा काढण्याचें काम सारखें चालूं असतें. खाणावळींत With oil bath 13 Rs व without oil bath 12 Rs. असे दर लिहिले होते

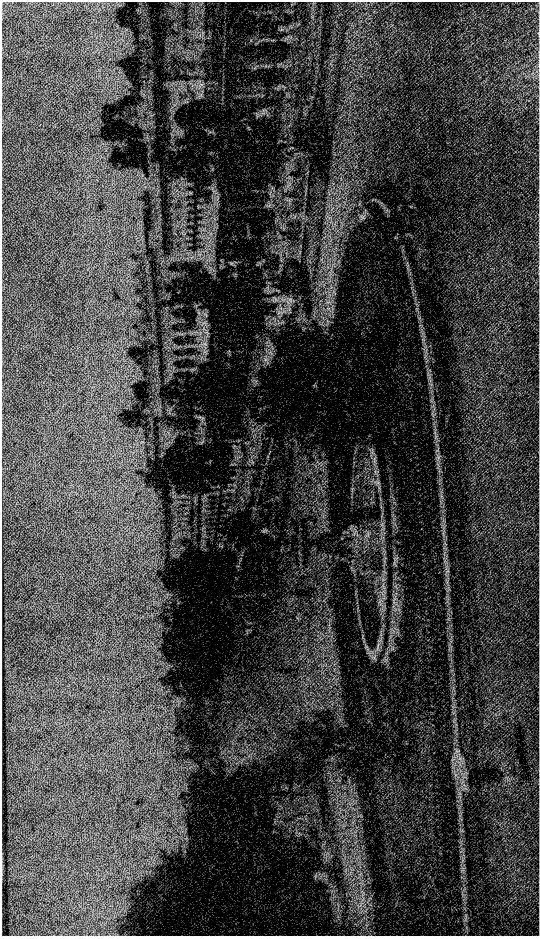
ता. ३१।१२ रोजीं सकाळीं स्टेशनवर आलों स्टेशनवरून **उटकमंड, कूर्ग**प्रांताची राजधानी **मरकारा** वगैरे ठिकाणीं जाण्यास मोटारगाड्या

मिळतात आगगाडीनें गेलें असतां **उटकमंडला** ५।६ रुपये भाडें पडतें परंतु मोटार अवघ्या ३ रु स मिळत होती उटकमंडला जावें अशी फार इच्छा झाली, परंतु वेळ नसल्यामुळे बेत रहीत करून **श्रीरंगपट्टणचें** आगगाडीचें तिकीट घेतलें श्रीरंगपट्टणला गावातून मोटारी सुटतात, परतु रेल्वेपेक्षा भाडें जास्त पडतें म्हणून आम्ही रेल्वेनेच जाण्याचे ठरविलें. **म्हैसूर** ते **श्रीरंगपट्टण** अंतर ९ मैल आहे भाडें ३ आणे पडतें. ७–१० ला गाडींत बसलों ते ७–४० ला उतरलों

श्रीरंगपट्टण हें एक **कावेरी**नदीमधील तीन मैल लाब व १ मैल रुंद असें बेट आहे **श्रीरंगपट्टणचें** नाव लहानपणापासून ऐकत आलों आहे, परंतु ते पाहण्याचा योग येईल अशी मात्र कल्पना नव्हती. ह्या बेटासभोंवतीं बऱ्याच भागावर तट वगैरे बांधून त्यात **म्हैसूरचा** वाघ **टिपू** सुलतान राहात असे. १७९१ सालच्या इंग्रजाबरोबर झालेल्या लढाईत टिपूचा पराभव झाल्यामुळें त्यानें आणखी एक तट बांधून व नंतर खंदक म्हणून संरक्षणाची दुहेरी व्यवस्था केली होती तरीही तो किल्ला इंग्रजांनीं काबीज केलाच असें इतिहासप्रसिद्ध ठिकाण पाहण्याची फार इच्छा लहानपणापासून होती व ती **श्रीरंगजीच्या** कृपेनें पारही पडली स्टेशनच्या बाहेर पडतों तों समोरच **श्रीरंगजीचें** देऊळ लागलें. आरंभीं मोठें गोपूर असून आंत शिरल्याबरोबर मुख्य देवळाचा सभामंडप लागतो सभामंडपात गेल्याबरोबर समोरच शेषशाई भगवानाची चागली १०।१२ फूट लाबीची भलीमोठी झोपीं गेलेली काळ्या पाषाणाची मूर्ति लागते. डाव्या हातासही एक मूर्ति असून तिची पूजा चालली होती व तिच्या दर्शनाची वाट पहात बरेच यात्रेकरू देवळात बसले होते परंतु त्या मूर्तीची पूजा पडद्याच्या आत चालली असल्यामुळें आम्हास दर्शनाकरिता थाबावे लागले असते, परंतु सर्व ठिकाणे पाहून ११॥ ची गाडी सापडणे कठीण असल्यामुळे परत येताना वेळ असल्यास मूर्ति पाहून जाण्याचा विचार करून बाहेर पडलों. गाडीतून आमच्याबरोबर बरीच मंडळी उतरली होती परतु त्यापैकीं शें. ९० मंडळींचें ध्येय **कावेरीचें** स्नान व **श्रीरंगजीचें** दर्शन इतकेच असल्यामुळें त्यास बसणें अवश्य होते देवळाच्या बाहेर थोडें डाव्या हातास **कावेरीचें** मोठें पात्र असून त्यावर घाट वगैरे चागले बाधले आहेत. त्या ठिकाणीं मंडळी स्नानें करीत होती देवळाच्या समोरच “**चामराजेंद्रछत्रम्**” नावाची उत्तम धर्मशाळा आहे आम्हास हें अगोदर माहीत असतें तर आम्ही बंगलोरहून येतानाच येथें उतरलों असतों म्हणजे परत जाण्यायेण्याचा खर्च वाचला असता. छत्र डाव्या

हातास टाकून निघालों. सुमारें एक मैल चालल्यानंतर एक मशीद लागली. मशीद फारशी मोठी नाही, परंतु त्या मशिदींत जे दोन मनोरे आहेत ते मात्र मोठे आहेत मनोऱ्याच्या वरती चढण्यास आतून वाटोळा जिना आहे वरती जाण्याचे दरवाजे बंद केलेले होते; परंतु रखवालदारावर द्रव्याचा प्रयोग करून आमच्या अगोदर आलेल्या मंडळींनीं ते उघडले होते. अर्थात् आम्ही आत शिरलों व वरती गेलों. वरून सर्व **श्रीरंगपट्टण** बेटाचा देखावा फार चागला दिसतो. पुढें गेलेली मंडळी खालीं उतरून परत गेली. रखवालदारास वरती कोणी नसावें असें वाटलें म्हणून म्हणा, कीं मुद्दामच म्हणा, परतु त्याने दार बाहेरून लावून घेतलें. खालीं येतों तों दरवाजा बाहेरून बंद. बरीच हाकाहाक केल्यानंतर दरवाजा उघडला. त्यामुळें थोडें वेळेचें नुकसान झालें कारण परत जाण्यास एक गाडी ११॥ ची असून दुसरी संध्याकाळीं ७ ची होती मशिदी-वरून उतरल्याबरोबरच मोठा दरवाजा लागतो व **श्रीरंगपट्टणचे** तीनही तट दिसतात. तट व खंदक पाहून चालूं लागलों. सुमारे १।२ फर्लांग चालल्या-नंतर सुप्रसिद्ध **दर्यादौलत**महाल नावाच्या **टिपु** सुलतानाच्या आवडत्या ठिकाणीं येऊन दाखल झालों हा **दर्यादौलतमहाल कावेरी** नदीच्या तीरावर आहे, सभोंवतां अतिशय सुंदर अशी बाग आहे. बागेंत तऱ्हेतऱ्हेचीं झाडें आहेत. विशेषत काही झुडपास आरामखुर्च्यांचा आकार दिला आहे. काहीं हत्तीच्या आकाराचीं कापली आहेत तर काहीं लहानशा झोपड्यांसारखीं आहेत आंब्याची दाट झाडी असल्यामुळें बागेंतून हलूंच नये असें वाटतें. मुख्य महालाची इमारत तीन मजली आहे पहिल्या मजल्यावर आतीलबाहेरील बाजूंस चित्रेचचित्रे काढलीं आहेत काहीं लढाईचीं, काहीं दरबाराचीं, कांहीं नाचाचीं, अशीं अनेक रंगीबेरंगी चित्रें पाहण्यात वेळ केव्हांच निघून जातो. सर्व चित्रे पूर्वकालचीं आहेत. खालचा भाग पाहून वरतीं गेलों वरतीं दरबाराची जागा आहे कोचें, खुर्च्या जिकडेतिकडे मांडलेल्या होत्या. काहीं प्रेक्षक त्यावर बसून आराम करीत होते. आम्हास घाई असल्यामुळें तिसऱ्या मजल्यावर कांहीं आहे कीं काय तें पाहून परतण्याचें ठरविलें. तिसऱ्या मजल्यावर फक्त गच्ची आहे महालाच्या बाहेर पडलों तोंच डाव्या हातास Gumbaz नांवाची पाटी लागली. त्या रस्त्यानें निघालों सुमारें २ फर्लांग चालल्यानंतर उजव्या हातास एक मोठा पांढरा स्तंभ उभारलेला दिसला तेव्हां त्याच ठिकाणीं **हैदर व टिपू** ह्यांच्या कबरी असाव्या अशी कल्पना केली. नंतर एक Monument ह्या नावाची पाटी सुद्धां लागली.

म्हणून त्या रस्त्यास लागलो वास्तविक सडक सोडण्याचे कारण नव्हतें सडक सरळ हैदराच्या कबरीपर्यंत गेली आहे त्या मान्युमेंटपाशीं जाऊन पाहिलें

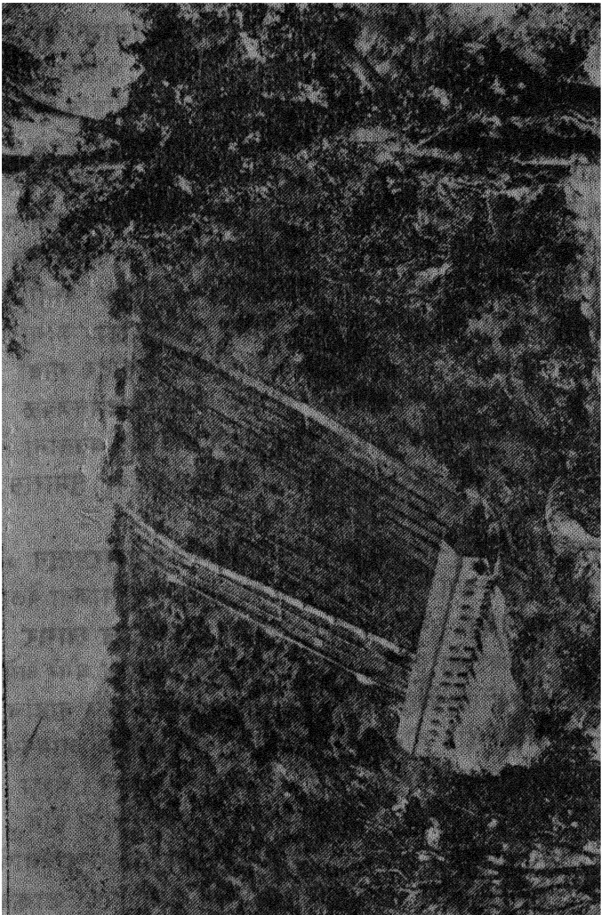
फ्लोरल फाउंटन लँसडाउन बझार, म्हैसूर.

तो दुसरें तिसरें कांहीं नसून एक मोठा पांढरा स्तंभ एका इंग्रजाच्या स्मरणार्थ उभा केला आहे असें आढळून आलें आमचा वेळ मात्र उगाच फुकट गेला

ग्रामुळें पुन्हा रस्त्यास येऊन मिळावे लागले दर्यादौलतपासून सुमारे १–१॥ मैल चालल्यानंतर गंजम नावाचे गाव लागलें गाव साधारण लहानच आहे वस्ती वगैरे स्वच्छ दिसली गाव संपल्यानंतर मग गुम्बझ नावाचे ठिकाण आले. याच ठिकाणी हैदर अल्ली, टिपूची आई व टिपू सुलतान ह्याच्या कबरी आहेत ही इमारत चौकोनी आहे. ह्या इमारतींत मुख्य पाहण्यासारखी गोष्ट म्हणजे काळ्या गुळगुळीत दगडाचे इमारतीचे खांब ह्या खांबास सुमारे १५० वर्षे झालीं असूनही ते अगदीं नव्यासारखे दिसतात व तकतकीत तर इतके आहेत कीं यांत आरशाप्रमाणें आपलें तोंड दिसतें दरवाजे लाकडी असून त्यावर हस्तिदंताचें काम केलें आहे. मधोमध तीन कबरी असून त्यावर उंची आच्छादनें पसरलेलीं असतात. मशिदीच्या सभोंवार सुंदर बाग असून तीमधील रस्तेही रेखीव आहेत परतु १०॥ चा सुमार झाल्यामुळें फारसें न थाबता स्टेशनचा रस्ता सुधारला आमच्या सुदैवानें दर्यादौलतपर्यंत आल्याबरोबर म्हैसूरला जाणारी मोटार भेटली अर्थात् माणशीं ६।६ आणे देऊन तींत बसलों. नाहींतर गाडी चुकली असती तर ६ तास स्टेशनवर रखडावें लागलें असते. स्टेशनजवळ असलेलें रंगजीचें देऊळ अगोदरच पाहिलें असल्यामुळें मोटारींत बसताना ते राहून गेल्याचीही हळहळ वाटली नाहीं. धर्मशाळेत दुपारीं १ च्या सुमारास येऊन पोहोंचलों व तेथून सामान घेऊन स्टेशनवर आलों.

म्हैसूरहून दुपारीं ३–५५ ला बेलागुळा नावाच्या म्हैसूरपासून ७मैलावर असलेल्या स्टेशनास जाण्यास गाडी सुटते तींत बसलों. व ४॥ वाजता बेलागुळाला उतरलों. बेलागुळा येथून सुमारें २।–२॥ मैलावर कृष्णराज सागर नावाचें ठिकाण आहे. तें पाहण्याच्या उद्देशानें आलों होतों. येथें धर्मशाळा वगैरे असेल अशी आम्ही कल्पना केली होती. परतु चवकशी करिता धर्मशाळा तर नाहींच, परतु पाणीसुद्धा स्टेशनपासून दोन तीन फर्लांगावर आहे असें समजलें. आमच्याबरोबर बरेंच सामान होतें. अर्थात् क्लोकरूम वगैरे स्टेशनला नव्हतीच. तेव्हा तें कोठें ठेवावें असा प्रश्न पडला. परंतु स्टेशनमास्तर फार थोर गृहस्थ होते त्यानीं स्टेशनमध्ये सामान ठेवण्यास परवानगी दिली माणशीं २ आण्यांप्रमाणें भाडें देऊन मोटारनें कृष्णसागर येथें जाऊन पोहोंचलों येथें एक डाकबंगला मोठ्या लोकाना उतरण्याकरिता बांधला आहे. बाकी जवळपासची सर्व वस्ती बधाऱ्यावर काम करणाऱ्या लोकाचीच आहे धर्मशाळा वगैरे कोठें दिसली नाहीं. कृष्णराजसागर हा कावेरी नदीस मोठा बंधारा बाधून तयार केलेलें

एक सरोवर आहे सदरहू बधारा हे जगातील मोठ्या कामापैकी एक काम आहे. त्या बधाऱ्याची लांबी ८६०० फूट असून उंची १२४ फूट आहे काम १९११ साली सुरू

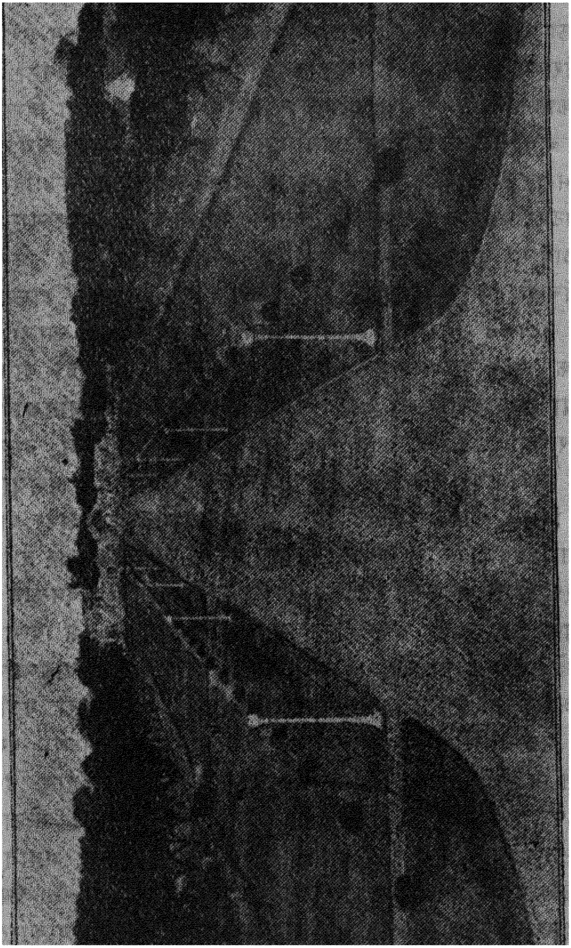

शिवसमुद्र येथील पाण्याच्या नळांचा देखावा.

झालें तरी अजूनही बाधण्याचें काम सुरूच आहे आतापर्यंत बाधण्याच्या कामी सुमारें ३ कोट रुपये खर्च झाले असून आणखी २ कोट रुपये खर्च व्हावयाचे आहेत. हा

बंधारा बांधण्याचीं मुख्य तीन कारणें आहेत (१) **कावेरी** नदीस उन्हाळ्यांत पाण्याचा तुटवडा पडतो तो पडूं नये. (२) सध्यां **शिवसमुद्रं** येथें उत्पन्न होणारी वीज मागणीपेक्षा कमीच आहे, आणि उन्हाळ्यात तर कावेरीच्या पाण्याचा साठा कमी झाल्यामुळें आणखी कमी होते. म्हणून ह्या सरोवराच्या पाण्याच्या जोरावर ३२००० अश्वशक्तीच्या विजेचा आणखी पुरवठा करावा. (३) कालवे काढून जमीन सुपीक करावयाची. सर्व पाण्याचा चौथा हिस्सा विजे-करिता देऊन बाकीचें कालव्याच्या उपयोगास आणावयाचें आहे. अर्थात् यामुळें म्हैसूरची भरभराट आणखी होईल. हें काम पाहून राजाच्या प्रजाहिताकारितां चाललेल्या खटपटीबद्दल कौतुक वाटतें. आणि म्हणूनच ह्या बंधाऱ्यामुळें तयार झालेल्या तलावास **कृष्णराजसागर** हें ह्यांच्या राजाचें नांव दिलें आहे. आम्हीं पोहोंचलों, तों संध्याकाळ होत आली होती बधारा डाव्या हातास टाकून खालीं नदीकडे उतरण्यास सुरवात केली. बंधाऱ्यापासून खालीं नदीच्या पात्रापर्यंत एक सुंदर बाग तयार करण्याचें काम चालू आहे. ही बाग पाहून **काश्मीरच्या निषादबागेची** आठवण झाली. कारण जरी **निषादबागेइतकीं** सुंदर, निरनिराळ्या प्रकारचीं झाडें येथें अद्याप तयार झालेलीं नसलीं तरी पाटाने प्रत्येक मजल्यावर धबधबे व हौद तयार करून पाणी मात्र (**निषादबागे-सारखेंच**) जिकडे तिकडे खेळविलें आहे **निषादबागेच्या** धर्तीवर बाग तयार करण्याचा चालकाचा विचार दिसतो. बागेंतून खालीं उतरल्यानंतर बंधाऱ्याच्या मध्यभागीं एक सुंदर लहानसें देऊळ केलेलें नजरेस पडलें देवळांत काळ्या दगडाची **कावेरीची** मूर्ति असून तिच्या हातात एक कलश दिला होता व त्यातून सारखें पाणी वहात होतें. तें रम्य ठिकाण पाहून वरती पायऱ्यांनी चढून बंधाऱ्यावर आलों, तों पलीकडे समुद्रासारखें पसरलेलें तें कावेरी नदीचें पात्र दिसूं लागले. सूर्यास्ताची वेळ असल्यामुळें आकाशांत निरनिराळ्या रंगाचे मेघ चमकत होते, व त्यांचें प्रतिबिंब पाण्यांत पडून मनास आल्हाद देत होते. तो देखावा पाहात कितीतरी वेळ उभे होतों तोंच आमची मोटार बधा-ऱ्याच्या दुसऱ्या टोकास गेली होती ती परत येतांना दिसली अर्थात् एकदम तिच्यात जाऊन बसलों व **बेलागुडा** स्टेशनवर संध्याकाळीं ७।-७॥ च्या सुमा-रास येऊन दाखल झालों. मास्तरसाहेबानीं पाणी दिलें व झोपण्याकरिता स्टेश-नच्या खोलींत जागा दिली, म्हणून रात्र निभावली नाहींतर उघडयावर पाण्याशिवायच झोपावें लागलें असतें. बरोबर असलेल्या जिनसांच्याच फराळा-

वर भागवावें लागलें स्टेशनवर एक फुटाण्याचें दुकान होतें दुसरे कोणतेही जिन्नस मिळण्यासारखें नव्हतें **म्हैसूर स्टेट** रेल्वे ही स्वतंत्रच रेल्वे आहे त्या रेल्वेवर

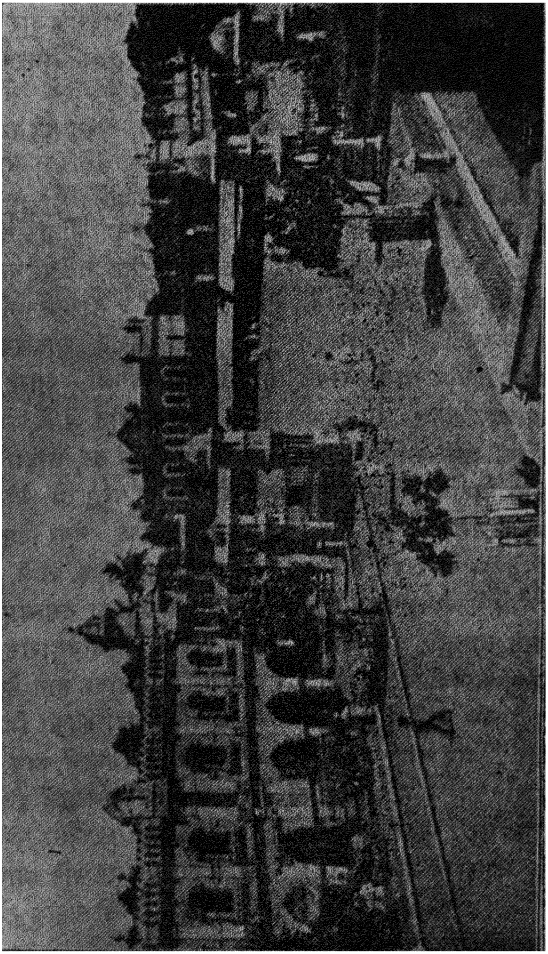

कमानी दरवाजा, गव्हर्मेंट हाऊस, म्हैसूर

बहुधा गाड्या रात्रीचा प्रवास करीत नाहीत मास्तरसाहेब ८ वाजता घरीं गेले ते दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं परत स्टेशनवर आले.

आम्ही ता १-१-३१ रोजीं सकाळीं ७ वाजता **हसन** नावाच्या गावाकडे जाणारी गाडी पकडली. येथून **हसन** ६७ मैल असून माणशीं भाडें १ रु ३ आ ९ पै. पडतें हसन येथे ११। वाजता गाडी येऊन पोहोचली. **हसन** हें जिल्ह्याचें ठिकाण आहे. गांवाची लोकसंख्या सुमारें९ हजार आहे बेलूर गावाची हवा चागली आहे. स्टेशनच्या बाहेर पडतों तोंच बेलरकडे जाणारी मोटार मिळाली. आम्ही उतरलों त्या दिवशीं **हसन** येथे एक मोठी यात्रा भरली होती मोटारवाल्यानें आम्हास मोटारींत घेतले, परंतु पुढे त्यास **बेलूरला** जाणारे पॅसेंजर मिळाले नाहींत. बाहेर गावाहून यात्रेकरिता माणसें घेऊन आलेल्या मोटारींनीं परत जाण्यास जे थोडे पॅसेंजर मिळाले ते घेऊन मोटारी सोडल्या आमच्या मोटारवाल्यानें आणखी १।२ तासात मोटार सोडतो असें काहींतरी सागून आम्हास आपल्या घराजवळ मोटारींत तसेच बसवून ठेवले आम्ही मोटार सुटण्याची वाट पहात बसलों सुमारें ३ वाजता मोटार घरून निघाली. ती इकडून तिकडे तिकडून इकडे असें करीत मोटारवाल्यानें ५ च्या सुमारास नक्की सोडण्याचें ठरविले व पैसे मागूं लागला आम्हांस निष्कारण त्रास दिल्याबद्दल त्यास पोलिसकडे न्यावें असें मनात आलें, म्हणून त्यास **बेलूरला** पैसे देऊं असें सांगितलें. तो म्हणाला पैसे येथें द्या, नाहीं तर उतरा. सुमारें अर्धा तास वाटाघाट केली, पोलिसला बोलाविलें, परंतु तो मोटारवाल्यास सामील झालेला दिसला. तेव्हा पैसे देऊन त्याचा फक्त नंबर टिपून घेतला. चालूं लागलों. येथून बेलूर २४ मैल असून माणशीं भाडें १ रु. पडलें. सुमारें ६॥ वाजतां **बेलूर** येथें येऊन सुखरूप पोहोंचलों. येथें धर्मशाळा नसल्यामुळें खाणावळीच्या शोधास लागलों. एक चहाचें दुकान दिसलें. दुकानदारास इंग्रजी येत नव्हते. आम्हांस कानडी येत नव्हतें. फक्त त्यानें छातीवर हात ठेवून मोठ्या ऐटीनें उडप्पी ब्राह्मण आहे असें सांगितलें व खुणानीं चहा कॉफी मिळेल, परंतु भोजनाची सोय होणार नाहीं, असें कळाविल्यामुळें भोजनाचें काय करावे ह्या फिकिरींत पडलों कारण आदल्या दिवशीं दुपारीं भोजन मिळालें होतें त्यानंतर ३० तास फराळावरच काम चाललें होतें. तेव्हा तपास करण्यास सुरवात केली. एक **वी व्ही. गोपाळ कृष्ण शेट्टी** नावाचे इंग्रजी जाणणारे व्यापारी भेटले त्यानी एका ठिकाणीं भोजनाची सोय केली. ते म्हणाले तो गृहस्थ खाणावळीचा धंदा करीत नाहीं, परंतु तुम्हास माणशीं ५ आण्याप्रमाणें भोजन घालण्यास तयार आहे. त्याजकडेच जाऊन रात्रीचे भोजन उरकले व झोपण्यास जागाही त्याजकडेच मिळविली.

दुसरे दिवशीं सकाळी उठून **बेलूरचें** सुप्रसिद्ध देवालय पाहण्यास गेलो **श्री. शेट्टी** बरोबर होतेच त्यानी **श्री केशव मूर्तिराव** नावाच्या एका

बाजारचा चौक, म्हैसूर.

गृहस्थांची गाठ देऊळ दाखविण्याकारितां घालूनदिली ते गृहस्थ काहीं दिवस **कोल्हापूराकडे** राहात होते, त्यामुळे त्याना मराठी चागलेच समजतें अशी

बेलूरच्या लोकाची त्यानीं समजूत करून दिली होती. आम्हांस मात्र त्यांचें मराठी ओळखण्यास कानडीइतपतच त्रास पडत होता त्यास मराठी साधारणपणे बरें समजे त्यानी देवळाभोंवतीं असलेलें प्रत्येक चित्र कोणाचे आहे व त्याचें वैशिष्टय काय हे समजावून सागितलें देऊळ ६०० वर्षापूर्वी बाधलेलें आहे. देवळात व बाहेर सर्वत्र कोरीव कामाचे अनंत नमुने आहेत. बाहेरच्या बाजूंस हत्तीच्या रांगाच्या रागा खोदल्या आहेत प्रत्येक हत्तीचे तोडाचा आकार निरनिराळा दाखविला आहे. काहीं ठिकाणीं घोडेस्वाराच्या फौजा कोरलेल्या आहेत. स्वाराच्या पायात बूट, स्टॉकिंग घातलेले दाखविले आहेत प्रत्येक मूर्तीवर अलंकार कोरले आहेत खालपासून वरपर्यंत सर्व ठिकाणीं कोरीव काम आहे. एके ठिकाणी इमारतीचे लहान नमुने कोरले आहेत. त्यात नट व बोलटही साध्याकरिता कोरून दाखविले आहेत. सर्व भारत व भागवत ह्यातील महत्त्वाचे प्रसंग दगडावर कोरले आहेत हें देऊळ बाधण्याचे काम बरींच वर्षे चाललें होतें म्हणतात ह्या देवळाच्या माहितीचे इंग्रजी पुस्तक मिळतें. त्यास ५ रु किंमत पडतें हें देऊळ पाहण्याकरितां दूरदूरचे लोक येतात नुकतेच **हिंदुस्थानचे** माजी व्हॉइसरॉय **लॉर्ड हार्डिंज** हे देऊळ पाहून गेले **म. गांधी म्हैसूरला** आले होते तेव्हा तेही हे देऊळ पाहण्यास आले होते. देवळाच्या आतील भागातही मोठमोठ्या माणसाच्या आकाराच्या मूर्ति खोदल्या आहेत. खाब तर इतके गुळगुळीत आहेत कीं त्यात आपलें प्रतिबिंब दिसतें. देवळाच्या आतील बाजूंस छतावर सुद्धां खोदकाम आहे. देवळात ६ फूट उंचीची **नारायणाची** मूर्ति आहे देवाच्या आरतीकरिता बरीच गर्दी जमली होती. देवळाच्या आवारात आणखीं ४इतर देवळें आहेत. सर्व ठिकाणीं खोदकाम आहेच. ह्या देवळाकडे पाहून पूर्वी मूर्ति घडविण्याची कला आपल्याकडे किती ऊर्जितावस्थेस पोहोंचली होती ह्याची चागली साक्ष पटते.व-राजेलोकसुद्धा अशी कामें करून **हिंदुस्थानांतील** कारागिराच्या पोटाचा प्रश्न उत्तम तऱ्हेनें सोडवीत असत हें लक्षात येतें आणि म्हणूनच '**ना विष्णु. पृथ्वीपति.**' ही म्हण त्याच्या संबंधांत खरी होती. आतांच्या संस्थानिकासारखी प्रत्येक बाबतींत ते परक्याची भर करीत नसत. तरीही आतांच्या संस्थानिकांना आपणास प्रजेनें **विष्णूचा** अवतार मानावें अशी इच्छा धरण्यास काही वाटत नाहीं. ह्या देवळाचें संपूर्ण वर्णन करणें माझ्या शक्तीच्या बाहेरचें आहे. परतु वाचकास विनंति इतकीच आहे की त्यानीं हें देऊळ एकवार जरूर पाहावें. देवळाच्या भिंतीवरील

चित्रें कागदावर काढण्याकरितां कितीतरी विद्यार्थी तेथें बसले होते सरतेशेवटी **श्री केशव मूर्तिराव** ह्याची संभावना करून त्यांचा निरोप घेतला त्यांनीं सुद्धा " दया असावी " असे म्हणून निरोप दिला. मोटारची चवकशी करिता **हलेबीडला** जाणारी मोटार दुपारीं ४ वाजता सुटेल असें समजलें अर्थात् त्या गावातच ८ तास काढणे भाग पडलें गावाजवळ एक मोठा तलाव बाधला आहे, त्यात स्नान करणें, पोहणें, कपडे धुणें वगैरे कार्यक्रम यथास्थित पार पडला सुमारें १॥–२ वाजता भोजन उरकलें काहीं वेळ विश्राति घेतल्यानतर मोटार आली **श्री शेट्टी** याच्या निरोप घेऊन व त्याचे आभार मानून मोटारमध्यें बसलो माणशीं भाडें ८ आणे पडले **बेलूर**पासून ११ मैलावर असलेल्या **हालेबीड** नावाच्या गावीं सध्याकाळीं ६ वाजता जाऊन सुखरूप पोहोंचलों येथें-ही खाणावळ नसेल अशी कल्पना होती, परंतु येथें खाणावळ होती दुपारीं जेवणास उशीर झाला असल्यामुळे फारशी भूक नव्हती थोडेसें फराळाचें मागवून खाणावळीच्या पडवीत पथारी पसरली.

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं उठून **हालेबीड** येथील देवळें पाहण्यास गेलों गावापासून देवळें सुमारे अर्ध्या मैलावर आहेत. देवळाच्या बाहेरील भागावर एकावर एक दगडाचे थर असून त्यांवर हजारों हत्ती कोरलेले आहेत तसेंच भारत, भागवत इत्यादि पुराणातील कथाप्रसंगाचींही चित्रेंही कोरलीं आहेत हीं दोन देवळें बाधण्याचें काम सुमारें ८६ वर्षें चाललें होतें, परंतु मुसलमानांच्या स्वाऱ्यामुळें तें काम सोडून द्यावें लागलें **हालेबीडचीं** ही दोन्हीं देवळें **शंकराचीं** आहेत, ही गोष्ट त्याजपुढें असलेल्या नंदीवरून लक्षांत येतें देवळांत मूर्ति नाहींत. बराच वेळ दोन्हीं देवळें बंद असतात, म्हणून त्यात पाकोळ्याची वस्ती असते. ह्या देवळात कारागिरानीं आपल्या कौशल्याची शिकस्त केलेली आढळून येते. सर्व मूर्ति रेखीव व प्रमाणशुद्ध आहेत. ह्या देवळांच्या तोडीचीं देवळें **हिंदुस्थानांत** दुसरीं नाहींत, इतकें सागितलें असता ह्याच्या मोठेपणाची वाचकास कल्पना येईल देवळाच्या बाहेर पडलो व डाव्या हाताच्या रस्त्यानें **जैन** लोकाच्या देवळाचा मार्ग धरला जाताना उजव्या हातास **हालेबीडचा डाकबंगला** लागला ह्या डाकबंगल्याचा उपयोग श्रीमंत प्रवासी करतात. सुमारें एक फर्लांग चालून गेल्यानंतर २ जैनांचीं देवळें लागलीं. देवळें बाहेरून बंद होतीं. परंतु देवळाच्या जवळच थोडीशी वस्ती आहे. तेथें चवकशी करिता रखवालदाराचा तपास लागला. त्यानें देवळें उघडून दाखविलीं. आतील खांब

अत्यंत गुळगुळीत व तकतकीत दगडाचे तयार केले आहेत देवळात २ पुरुष उंचीचे जैनाच्या देवाचे नग्न पुतळे उभे केले आहेत **जैनांची** देवळे पाहून तसेच पुढे गेलो तो आणखी एक देवालय लागलें. त्यातही कलाकुसरीचें काम भरपूर आहे देऊळ पाहून जवळच्या तलावावर गेलो प्रातर्विधि उरकले व खाणावळींत परतलो. खाणावळीत जेवून पुढे जाण्याचा विचार होता, परंतु कॉफीपान करतों न करतो तोच एक मोटार **बनावर** येथे जाणारी येऊन थडकली तिचा आश्रय करून **हालेबीडची** रजा घेतली व सुमारे ११ वाजता **बनावर** येथे येऊन दाखल झालो **हालेबीड**पासून **बनावर** १८ मैल आहे माणशीं १२ आणे भाडें पडलें. **बनावर** हे सदर्न मराठा रेल्वेच्या **पूना** ते **बंगलोर** फाट्यावरील एक स्टेशन आहे गाव साधारणत १५।२० घराचेच आहे. परंतु स्टेशनवर ब्राह्मणाचे कॉफीचे दुकान व खाणावळ आहे खाणावळींत फराळ वगैरे उरकून २॥। वाजता गाडीत बसलो गाडी बिरूरकडे निघाली. वाटेने सारख्या नारळी–पोफळीच्या बागा लागत होत्या शेतकऱ्याचें शेतकाम चालूंच होते. प्रदेश हिरवागार असल्यामुळे उन्हाची वेळ असूनही वेळ तेव्हाच निघून गेला सुमारे ३॥। वाजता **बिरूर** स्टेशनवर येऊन पोहोंचलो येथे **शिमोग्यास** जाण्याकरिता गाडी बदलावी लागते **शिमोग्याची** गाडी ४–१० वाजता सुटली **शिमोग्याची शिमोगा** व **शिमोगा टाउन** अशी दोन स्टेशनें आहेत. आम्ही चुकून **शिमोगा** स्टेशनला उतरलो येथेच आम्हास गैरसप्पा येथें जाणाऱ्या मोटारच्या एजटाने गाठले व धर्मशाळेत तुमची चागली सोय होणार नाही, हॉटेलमध्येंच तुम्हास आता फुकट मोटारीतून नेऊन पोहोचवितो, उद्या मात्र आमच्या मोटारीनें गैरसप्पास चला, असे सागितलें. आम्हासही एकवार हॉटेलचा पाहुणचार घ्यावयाचा होता, अर्थात् आम्ही तें कबूल केलें. मात्र त्यानें आमची १ तास खोटी करून आम्हास मॉडर्न हिंदू हॉटेलमध्यें आणून सोडलें. दर बेताचे असल्यामुळे आम्ही तेथें राहाणें पसत केलें रात्रीचें खोलीभाडे फक्त ८ आणे पडलें. त्यात दिवा, खुर्ची, टेबल, २ खाटा वगैरे सर्वांचा समावेश झाला. भोजनास वेळेचे फक्त ५ आणे दर होता. खोलींत सामान टाकून **शिमोगा** शहर पाहाण्यास बाहेर पडलों शहर बरेंच मोठें आहे हें **तुंगा** नदीच्या कांठावर बसले आहे. शहराची लोकसंख्या सुमारे १५ हजार आहे. हें जिल्ह्याचें ठिकाण असल्यामुळें बरींच मोठमोठीं ऑफिसें, शाळा वगैरेंच्या इमारती येथें आहेत. गावात चहाकॉफीची बरीच दुकाने आढळलीं. त्यातील विशेष

म्हणजे प्रत्येक दुकानांत फोनोग्राफ गिऱ्हाइकाच्या करमणुकीकरितां वाजत होता. रात्रीं भोजन करून झोपीं गेलो. दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं उठून पोस्टाची चवकशी केली. कारण घरून C/o पोस्टमास्तर **शिमोगा** ह्या पत्त्यावर पत्रें मागविली होती. पोस्ट ऑफिस हॉटेलच्या समोरच असल्यामुळें बिनत्रासानें पत्रें मिळालीं माणशीं २॥ रु भाडे देऊन **गेरसप्प्याच्या** मोटारींत बसलों मोटार सुमारें ८ वाजता सुटली. मोटारनें सुमारे ११ मैल प्रवास केल्यानंतर **अयानूर** नांवाचें गाव लागलें हें तालुक्याचें ठिकाण आहे. येथून पुढे ४ मैलावर **कुमशी** नावाचें गाव लागलें. हे म्हैसूर स्टेट रेल्वेच्या बिरूर **शिमोगा** फाट्यावरच आहे अर्थात् पायी प्रवास करणारास येथपर्यंत गाडीनें येऊन पुढें प्रवास पायानीं सोइस्कर पडेल ह्या ठिकाणापासून सुमारें १० मैलावर मँगॅनिजच्या खाणी आहेत व **शिमोग्यापासून** त्या खाणीपर्यंत खाणीचा धंदा करणाऱ्या कंपनीनें एक लहानशी रेल्वे स्वतःच्या मालकीची बाधली आहे. **कुमशी**पासून पुढे दाट जंगलास सुरवात झाली रस्ते वगैरे मात्र चागले बाधलेले आहेत **कुमशी**पासून १० मैलावर **अनंतपूर** नावाचे मोठें गाव लागलें ह्या गावापासून घाट चढण्यास सुरवात होते **अनंतपूर**पासून १५ मैलावर असलेल्या **सागर** नावाच्या गावीं आम्ही सुमारे ११ वाजतां येऊन सुखरूप पोहोंचलों **शिमोगा** ते सागर अशीच मोटार सर्व्हिस आहे दुसरी मोटारसर्व्हिस **सागर** ते **शिरसी** आहे त्या मोटारनें आम्हास पुढे जावयाचे होतें, म्हणून **सागरला** आम्हास ३ तास थाबावें लागलें. तेवढ्या वेळात गांव पाहून घेतलें.

सागर हें सुमारें ५००० लोकवस्तीचें गांव आहे गावास म्युनिसीपॅलिटी असून गाव स्वच्छ आहे. **सागर**जवळ असलेल्या जंगलात चंदनाचीं झाडें पुष्कळ असल्यामुळें येथून पुष्कळ चंदनी लाकूड, त्याचप्रमाणें चंदनावर कोरीव काम करून तयार केलेल्या वस्तु बाहेरगांवीं रवाना होतात. हें ठिकाण घाटमाथ्यावर असल्यामुळें अरबी समुद्रावरून येणारे थंड वारे ह्या गांवावरून वाहात जातात. म्हणून येथील हवा अत्यंत आल्हाददायक असते. गांवात खाणावळी बऱ्याच आहेत आम्हास आमच्या मोटारवाल्यानें **बंगलोर** हिंदु हॉटेल नावाच्या खाणावळींत उतरून ठेविलें. भोजनाचा दर माणशीं अवघा ४ आणे असून व्यवस्था त्या मानानें उत्तम होती. सुमारें २ वाजतां **गेरसप्प्याच्या** मोटारींत बसलों येथून धबधबा सुमारें २० मैल आहे आपण

ज्यास **गैरसप्पा धबधबा** ह्या नावानें ओळखतों, त्यास **म्हैसूर**कडील लोक **जोग धबधबा** ह्या नावानें ओळखतात कारण हा **धबधबा गैरसप्पा** गावापासून १८ मैल अंतरावर आहे **जोग** गावापासून १॥ मैलावर आहे व **शिरसीस** जाणारी मोटार धबधब्यास जाणाऱ्या उतारूंस वाटेत **शरावती** नदीच्या एका भागास सोडून पुढे जाते अलीकडचा भाग ब्रिटिश हद्दींत असून पलीकडचा भाग **म्हैसूर** हद्दींत आहे दोन्हीं बाजूंस डाकबंगले आहेत, परंतु ब्रिटिश हद्दींत असलेल्या डाक बंगल्यावरून धबधब्याची शोभा चांगली दिसत नाहीं म्हणून बहुतेक सर्व प्रवासी धबधबा पाहाण्याकरिता **म्हैसूर**हद्दींत जातात त्याकरिता नदी ओलांडावी लागते अलीकडच्या तीरावर **जोग** नावाचे ५।७ घराचें एक खेडेगाव आहे तेथून सामानाकरिता मजूर घ्यावे लागतात कारण पलीकडल्या तीरावर वस्ती नाही व होडींतून उतरल्यानतर डाक बंगल्यापर्यंत सुमारें १॥ मैल अंतर आहे. एका बोजाचें ८ आणे पडले, परंतु मजूर मिळाले हेंच विशेष. स्वतंत्र मोटार असल्यास ती तराफ्यातून दुसऱ्या भागास नेता येते **शरावती** नदीचे पात्र फारसे रुंद नाही, तरी सभोंवतीं गर्द झाडींच्या असलेल्या डोंगराच्या मधून ती वाहात असल्यामुळें देखावा फार रमणीय दिसतो. सुमारें ४॥ वाजता **डाक बंगल्याजवळ** येऊन पोहोंचलों. **डाक बंगल्याचें** रोजचें भाडें ४।५ रुपये असल्यामुळें त्याचा आश्रय करणें कठीण असते जवळच मध्यम स्थितींतील लोकास उतरण्याकरिता रोजीं ।८ रु भाड्याच्या खोल्या संस्थाननें बांधल्या आहेत त्याचा बरीच मंडळी आश्रय करितात. आम्ही मात्र उघड्या व्हराड्यातच उतरलों कारण आम्हास **बद्री-नाथच्या** यात्रेंत उघड्यावर निजण्याची संवय झाली होती. येथें वाघ येतो म्हणतात, परंतु तो आमच्या भेटीस त्या दिवशीं काहीं आला नाहीं. बाजूंस काहीं लहान झोपड्याही होत्या. परंतु त्याचा उपयोग करण्यापेक्षा आम्हीं उघडा व्हराडाच जास्त पसंत केला येथे एक नुकतीच ब्राह्मणाची खाणावळही उघडली आहे. मात्र सर्व जिनसाची किंमत दुप्पट होती खाणावळींत पोहोंचल्याबरोबर थोडासा फराळ करून धबधबा पाहाण्यास गेलों.

ह्या ठिकाणीं **शरावती** नदी ८०० फुटांवरून खाली उडी घेते तिचे लहानमोठे ४ प्रवाह खालीं पडतात. त्याच्या आवाजानें कानठळ्या बसून जातात. नदीचें पाणी खडकावर हापटत हापटत पडत असल्यामुळें त्याचे पांढरे तुषार बनतात व पाणी पडत नसून तुषाऱ्याच्या धारा पडत आहेत कीं काय

असा भास होतो धबधबा कितीही वेळ पहात बसलें तरी तृप्ति होत नाही आरंभीं बराच वेळ एकाच ठिकाणावरून धबधबा पाहाण्यात घालविला नंतर इकडेतिकडे फिरून निरनिराळ्या ठिकाणाहून धबधबा कसा दिसतो तें पाहू लागलों तों रहदारी बंगल्यासमोरून खालीं नदीच्या पात्राकडे जाणारी वाट दिसली तेव्हा खाली जाऊन धबधबा कसा दिसतो ते पाहाण्याकरिता उतरण्यास सुरवात केली १ मैल उतरलों तरी तळ येईना सूर्य अस्तास गेला तेव्हा खाली जाण्याचा विचार रहित करून परतलों आल्याबरोबर जर ती वाट सापडली असती, तर खाली जाऊन आलों असतों ह्या वाटेनें सुमारें १॥ मैल उतरल्यानंतर तळ लागतो असें समजलें वरती आल्यानंतर पोटपुजा करून व्हराड्यात अंथरुणे पसरली. व्हराड्यातून धबधब्याची शोभा फार चागली दिसत होती शिवाय त्या दिवशीं पौर्णिमा असल्यामुळें स्वच्छ चादणें पडलें होतें चंद्रप्रकाशामुळें मूळच्या शोभेंत भरच पडली होती धबधब्याकडे पाहातां पाहाता केव्हाच झोप लागली चोहो बाजूंनीं किर्र झाडी असलेल्या जंगलात हें ठिकाण असल्यामुळें पहाटे पहाटे मात्र बरीच थंडी वाजली. परंतु जागा झाल्यामुळें धबधबा पाहाण्याम जास्त वेळ मिळाल्याबद्दल आनंदही वाटला कारण अशा ठिकाणीं वारवार कोण जातो सकाळीं उठून नदीची वाट धरली कारण येथें पाण्याचें दुर्भिक्ष आहे सामान पाठीवर मारून नदी गाठली मग यथास्थित सर्व विधि उरकले व होडीनें पलीकडच्या तीरास आलो लवकर येण्याचा हेतु जर **सागरहून** सकाळींच एकादी मोटार आली तर भोजनास **शिरसीसच** जाऊं असा होता परंतु तपास करिता मोटार ३ वाजल्याशिवाय मिळावयाची नाही असें समजलें व जोग गावात एकही दुकान नसल्यामुळें स्वयंपाकाकरिता सामान मिळविणें कठीण होतें इतक्यात एक मोटार आली. मोटारवाला म्हणाला येथून ३ मैलावर असलेल्या **माविनगुंडी** गावास माझ्या मोटारींतून चला तेथें जेवण तयार करून आराम करा. मग ३।४ वाजता आपण शिरसीस जाऊं. म्हणून **माविनगुंडी** येथें आलों. हें ठिकाण ब्रिटिश हद्दींत आहे येथें एक मराठी जाणणारा पोलिस शिपाई भेटला बाकीचे सर्व लोक कानडी जाणणारे, अर्थात् आम्ही त्याचे गाववालेच बनलों. त्यानें धर्मशाळा दाखवून भाडीं वगैरे दिलीं. गांवात एक किराण्याचें दुकान असून हॉटेलही होतें. धर्मशाळेंत स्वयंपाक बनविला. एक स्वच्छ पाण्याचा पाट डोंगरावरून बाधून आणून त्याचें पाणी धबधब्यासारखें सोडून दिलें आहे त्यामुळें स्नानाची वगैरेही चांगली

सोय झाली ह्या गांवाहून एक रस्ता १६ मैलावरील **गैरसप्पा** नांवाच्या गावीं जातो. परतु **गैरसप्पा**कडे जाणारा रस्ता लहान असल्यामुळें त्यावरून ८ पेक्षा जास्त माणसाच्या मोटारलॉऱ्या चालविण्याची परवानगी नाही, म्हणून आम्हास शिरसीस जावें लागले पहिला आमचा बेत गैरसप्पास जाऊन तेथून **होनावर** बंदरास जावे व **होनावराहून** बोटीनें मुंबई गाठावी, असा होता तो बदलावा लागला जगली प्रदेश ओलाडीत ओलाडीत सुमारे ७ वाजता **शिरसीस** येऊन दाखल झालों

शिरसी हे गाव मोठे असून तालुक्याचें ठिकाण आहे. येथून **हुबळीस** मोटारी जातात माणशी २ रु भाडे पडतें. **हुबळी** येथून ६३ मैल आहे रात्री मोटार-एजटाच्या ऑफिसात वस्ती केली ह्या गावात चहा कोणत्याही हॉटेलात विकत मिळत नाही सर्वत्र कॉफीच मिळत होती दर मात्र चहा प्रमाणेंच ३ पैसे कप होता इकडील भागात कायदेभंगाची चळवळ फार जोरात असलेली आढळली दुसऱ्या दिवशी सकाळी ८ च्या सुमारास शिरसी सोडली. येथून **कुमठा** बदर ३८ मैल आहे मोटार सुमारे ११ वाजता **कुमठें** गावात शिरली वाटेत एके ठिकाणीं वेलदोडे २४ तोळ्यास आठ आणे भावाने खरेदी केले. कुमठ्याहून **मुंबईस** जाणारी मालाची बोट दुपारी १२ च्या पुढे बंदरात येते, असा तपास शिरसीस लागला होता. परतु आम्ही गेलों त्या दिवशी बोट-११ लाच बदरात आली होती. कुमठे बदरास धक्का नसल्यामुळें बोट लाब समुद्रात उभी राहाते व धक्कयावरून माणसें घेऊन मचवा सुटतो मोटारीतून उतरल्याबरोबर बोट आल्याची बातमी लागल्यामुळे मजुराच्या खाद्यावर सामान देऊन तसाच बंदराचा रस्ता पकडला. खाण्यापिण्याच्या भानगडींत पडावयास सवडच नव्हती. बंदरावर जातों तो मचवा सुटून गेला होता. सरते शेवटीं १ रु. कबूल करून एक स्वतंत्र होडी करून बोट गाठली. पोटात कावळे ओरडत होते, परतु बोटींत बसल्यानंतर ४८ तास तींत बसून राहावयाचें होतें. दगदगीचा प्रवास नव्हता म्हणून थोडे बरे वाटलें ही बोट मालाची होती. **मंगलोरहून** सोमवार, बुधवार, शुक्रवार मालाच्या बोटी सुटतात व त्या वाटेंतील महत्त्वाच्या बंदरातून-माल घेतघेत **मुंबई** गाठतात ह्या दिवसांत समुद्र शात असल्यामुळें प्रवास फार सुखकर झाला. बोटीवर सर्व कामगार मुसलमान होते. आम्हास स्वराज्य मिळाल्यानंतर सर्व खात्यांत काम करावें लागेल. परंतु जेथे तेथें आमचा धर्म आड येत आहे कारण बोटीवर काम करण्यास गेलों

तर खाण्याची व्यवस्था काय ? मुसलमानाच्या हातचे कसें खाऊं ? त्यामुळें आम्ही सर्व जगाच्या मागें पडलो आहो. आमच्या देशास लागलेला विटाळाचा रोग नाहीसा करणारा कोणी महात्मा उत्पन्न होईल काय ? असो. सध्याकाळी ६ वाजता बोट कारवार बंदरात आली येथे बोटीचा ८ तास मुक्काम होता, म्हणून गावात गेलो गावभर फिरून बोटींत परतलो. सकाळी बोट **मार्मगोवा** बंदरात शिरली ह्या बंदरात रात्रीची बोट घेत नाहीत म्हणून, **कारवारला** बोट जास्त वेळ थाबली. येथें बोटीचा मुक्काम ५ तास होता, म्हणून उतरल्या-बरोबर स्टेशनवर गेलों. स्टेशन बोटीच्या धक्क्यास लागूनच आहे व आग-गाडीनें **वास्कोडीगामा** नांवाच्या ठिकाणी गेलो.

१९२५ सालीं गोवें प्रातात प्रवास केला होता परतु त्या वेळीं **मार्म-गोवें** पाहण्यास सवड सांपडली नाहीं **पणजीपेक्षां मार्मगोवें** लहानच आहे. फक्त ह्या गांवास महत्त्व, येथें **मुंबईप्रमाणें** बोट धक्क्यास लागते व बोटीवरून माल एकदम आगगाडीच्या डब्यात टाकिता येतो ह्या कारणानेंच आलें आहे गावांत सारस्वताच्या खाणावळी आहेत ब्राह्मणाची खाणावळ विचारिली असता लोक सारस्वताची खाणावळ दाखवितात परंतु खाणावळींत माशाचे पदार्थ तयार करितात म्हणून गोंवें प्रातांत भटाची खाणावळ विचारावी. तेथें मात्र निर्मांस पदार्थ मिळतात. **मुरगांवला** (मार्मगोवा) भटाची खाणावळ एकच असून ती बदरावरच आहे गांवात नारळीचीं वगैरे झाडें पुष्कळ असल्यामुळें रस्त्यानें चालताना उन्हाचा त्रास होत नाहीं जाताना गाडीनें जाऊन शहराची मजा पहात पहात येताना चालत आलों. १२ वाजता बोट सुटली दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं ९ वाजता **मुंबईस** येऊन दाखल झालों व तिसऱ्या दिवशीं सुप्रभातीं पुणें गाठलें एकंदर प्रवासास पंधरा दिवस लागले प्रवास करण्याची संधि मिळवून दिल्याबद्दल श्री **नानासाहेब जोग** यांचें व तो निर्विघ्नपणें पार पाडल्याबद्दल त्या जगन्नि-यंत्या परमेश्वराचे आभार मानून हें प्रवासवर्णन पुरें करतों

म्हैसूरसंबंधीं कांहीं उपयुक्त माहिती.

महिषासुरमर्दिनी **चामुंडी देवी** हिनें ह्या प्रांतांत राहाणाऱ्या **महिषासुर** नावाच्या राक्षसाचा वध केला, म्हणून ह्या प्रांतास त्या राक्षसाच्या नावावरून **म्हैसूर** असें नांव पडलें

म्हैसूर हें संस्थान **निलगिरी** व **सह्याद्री** ह्यांच्यामध्यें असल्यामुळें बहुतेक प्रदेश डोंगराळ आहे त्यामुळें त्यांत जंगलें बरीच असून खनिज व उद्भिज संपत्ति भरपूर आहे म्हैसूरसंस्थानच्या भरभराटीस एक मोठा अडथळा म्हणजे म्हैसूरसंस्थानास बंदर नाहीं ब्रिटिशांनीं १७९९ सालच्या **टिपूशीं** झालेल्या शेवटच्या युद्धांत नेमका समुद्र किनारा आपल्याकडे ठेवून बाकीचें राज्य **कृष्णराजाच्या** ताब्यांत दिलें तेही त्यांनीं मोठ्या मेहेरबानीनें त्या राजाच्या स्वाधीन केलें असें **इंग्रजांनीं** शाळाकरितां मंजूर केलेले इतिहास सांगतात. परंतु खरी परिस्थिति अशी होती कीं १७९२ सालच्या युद्धाप्रमाणें १७९९ सालच्या युद्धांतही **इंग्रजांनीं टिपूशीं** लढतांना **मराठे** व **निजाम** ह्यांची मदत घेतली होती (तो भाग नेमका इतिहासांतून गाळला आहे)अर्थात् टिपू मारला गेल्यानंतर जर राज्य खालसा केलें असतें तर त्याचे तीन भाग करून एक एक भाग **निजाम** व **मराठे** यास द्यावा लागला असता, व एक तृतियांशच भाग **इंग्रजांस** मिळाला असता त्यापेक्षां इंग्रजांनीं सर्वच राज्य आपल्या ताब्यांत येण्यासारखी युक्ति योजिली पूर्वीच्या हिंदूराजाचा वारस शोधून काढून त्याच्या ताब्यांत राज्य दिलें अर्थात् **मराठे** व **निजाम** ह्यांस कांहींच तक्रार करितां आली नाहीं व पुढें १८३१ मध्यें राजास पेनशन करून देऊन इंग्रजांनीं तें राज्य आपल्याकडे चालविण्याकरितां घेतलें तें त्यांच्याकडे ५० वर्षे वहिवाटीस होते व ते तसेंच आजपर्यंत राहिलेंही असतें, परंतु १८८० सालीं **इंग्लंडांत** राजकीय घडामोडी होऊन उदार पक्षाचा **लार्ड रिपन** हा व्हाइसरॉय हिंदुस्तानांत आल्यामुळें त्यास लाजेकाजेस्तव ते राज्य **म्हैसूरच्या** राजास परत द्यावें लागलें व तेंव्हापासून राज्याची सारखी सुधारणा होत आहे

म्हैसूर संस्थानांत सोनें, दगडी कोळसा. लोखंड इत्यादिकांच्या खाणी बऱ्याच आहेत. शिवाय चुन्याचे दगड, इमारतीस लागणारे सर्व प्रकारचे दगड विपुल मिळूं शकतात इमारतीस लागणारें लाकूडही जंगलांत पुष्कळ मिळतें. चंदनाच्या झाडाची पैदास बरीच होते म्हणून **म्हैसूर**मध्यें चंदनी तेल, अत्तर वगैरे काढण्याचे कारखाने पुष्कळ आहेत जंगलांत सर्व प्रकारचें लाकूड तयार होत असल्यामुळें लाकडाची खेळणी तयार करण्याचेही बरेच कारखाने आहेत.

म्हैसूरच्या राजानें उत्पन्नाच्या $\frac{1}{?}$ पेक्षा जास्त खर्च खाजगीकरितां करूं

नये असें बंधन **इंग्रजांनीं** राज्य त्याच्या स्वाधीन करितांनाच त्याच्यावर घातल्यामुळें राज्यातील लोकाचा बराच पैसा अकारणीं खर्च व्हावयाचा थांबला आहे सध्या राजास सल्लामसलत देण्याकारितां एक **लेजिस्लेटिव्ह असेंब्ली** नावाची लोकसभा आहे. परंतु तिजला फारसे अधिकार नाहींत. राजा हिंदू असून त्यास चालू परिस्थितींत हिंदू दिवाण मिळाला नाहीं ही मात्र आश्चर्य करण्यासारखी गोष्ट आहे दिवाण मुसलमान असल्यामुळें राज्यात मुसलमानाचा थोडा वरचष्मा आहे. लोकांनी दिवाण हिंदू नेमण्याबद्दलची खटपट केली पाहिजे शेजारीं **निजामच्या** राज्यात राजा मुसलमान म्हणून मुसलमानास सवलती इंग्रजाच्या राज्यात ते अल्पसंख्याक व भांडण उपस्थित करण्यास उपयुक्त म्हणून त्याल सवलती, व हिंदू राज्यांत दिवाण मुसलमान म्हणून त्यास सवलती, एकूण हिंदूचा सर्व बाजूनीं कोंडमारा होत आहे ही परिस्थिती बदलून घेण्याच्या उद्योगास नेटानें हिंदू केव्हा लागणार ? असो आता **म्हैसूर**-मधील काहीं प्रसिद्ध स्थळाची माहिती थोडक्यात सागतों

द्रोणागिरी—ही एक मोठी पर्वताची ओळ आहे ह्या पर्वतास मुसलमान लोक बाबाबदन म्हणतात ह्या पर्वतावर दत्तात्रयाचें एक स्थान आहे. त्या ठिकाणीं जावयास बिरूर स्टेशनवर उतरावें लागतें जाताना वाटेंत कॉफीचे मळे लागतात. हें ठिकाण समुद्रसपाटीपासून सुमारें ६२०० फूट उंचीवर आहे येथील हवा आल्हादकारक आहे.

भद्रावती—बिरूरहून शिमोग्यास जाताना वाटेंत हें स्टेशन लागतें. ह्या ठिकाणीं **म्हैसूर**संस्थाननें १९२३ सालापासून चालविलेला लोखंड तयार करण्याचा कारखाना आहे. ह्या ठिकाणीं जमिनीच्या पोटात लोखंडाचा मोठा साठा आहे. त्याचप्रमाणें लोखंड तयार करण्यास लागणारा चुना ह्या ठिकाणीं भरपूर सापडतो. लोखंड वितळविण्यासाठीं लाकूड लागतें. तेंही येथील जंगलात भरपूर मिळतें. **भद्रावती**पासून २५ मैलावर कमानगुडी नांवाचें ठिकाण आहे. तेथून अशुद्ध स्थितींतील लोखंड येथें आणून शुद्ध करण्यात येतें हल्लीं रोज जवळ जवळ १०० टनापर्यंत लोखंड तयार होतें. त्याचप्रमाणें लोखंड वितळविण्यासाठीं जाळण्यांत येणाऱ्या लाकडापासून निरनिराळीं रासायनिक द्रव्यें तयार करण्यांत येतात.

वाणीविलास सागर—**चितळदुर्ग** टेकड्यांतून ज्या ठिकाणाहून **वेदावती**नदीचा उगम झाला त्याठिकाणीं सुमारें १३३० फूट लांबीचा बंधारा बाधून हा तलाव तयार केला आहे ह्या तलावाचें क्षेत्रफळ ३४ चौरस मैल असून ३००० कोटी घनफूट पाण्याचा साठा ह्या तलावात होऊं शकतो. ह्या तलावानें २५००० चौरस मैल प्रदेश सुपीक झाला आहे

मेलकोट—हें ठिकाण **श्रीरंगपट्टण** तालुक्यात आहे गवताचे सुंदर पंखे व चागल्या प्रकारचें कापड ह्या ठिकाणीं तयार होतें. विशेषत. हे ठिकाण गोपी-

चंदनाच्या डोंगरामुळें प्रसिद्ध आहे. ह्या ठिकाणाहून गोपीचंदन सर्व **हिंदुस्थान**-भर रवाना होतें.

नंदिदुर्ग--**बंगलोरच्या** उत्तरेस ३१ मैलावर **चिकबालापूर** तालुक्यात हा एक इतिहासप्रसिद्ध किल्ला आहे ह्या किल्ल्यावर गर्द झाडीनें वेष्टित व चारी बाजूंनी दगडी पायऱ्या बाधलेला अमृतसरोवर नावाचा तलाव आहे. हा किल्ला हैदरापूर्वीच्या हिंदूराजानीं बाधला व तेथें राजधानी नेली परंतु **हैदर** व **टिपू** ह्यानीं ह्या किल्ल्याचा उपयोग कैदी ठेवण्याकडे केला ! विशेषतः टिपूचे युरोपियन कैदी ह्या किल्ल्यावर असत ह्या किल्ल्यावर **हैदर** व **टिपू** ह्याच्या नावाच्या कैद्याचा कडेलोट करण्याच्या जागा आहेत त्या ठिकाणाहून कैद्याना खालील खोल दरींत लोटून देत असत पेन्नार, पालर, अरकावती, व चित्रवती, ह्या नद्यांचे प्रवाह ह्या किल्ल्याच्या खालून वाहातात उन्हाळ्यातही हवा थंड असते म्हणून बरेच लोक येथे हवा खाण्याकरिता जातात.

हरिहर--**बंगलोरपूना** फाट्यावरील हें पहिलें स्टेशन **धारवाड** व **म्हैसूर** ह्याच्या सरहद्दीवर आहे हें ठिकाण **तुगंभद्रा**नदीच्या काठीं आहे इ. स. १२२३ मध्यें बांधलेलें **हरिहरेश्वर** नावाचें एक देऊळ येथें आहे देवळाचें काम पाहाण्यासारखें आहे **तुगभद्रा**नदीवर एक गाड्यांकारिता व दुसरा रेलवे-कारिता असे दोन मोठे पूल आहेत बरेच यात्रेकरू हें ठिकाण पाहाण्याकारिता उतरतात

शिवगंगा--**बंगलोर** जिल्ह्यांतील **नेलामंगला** तालुक्यात हें समुद्र सपाटीपासून ४५५९ फूट उंचीवर असलेलें एक पवित्र क्षेत्र आहे. ह्याचा आकार पूर्वेस बैलासारखा, पश्चिमेस गणपतीसारखा, उत्तरेस सापासारखा व दक्षिणेस शिवाच्या लिंगासारखा आहे ह्या ठिकाणाहून काशी जितकीं योजनें दूर आहे तितक्याच पायऱ्या पायथ्यापासून देवळापर्यंत आहेत म्हणून ह्या ठिकाणास दक्षिण काशी असें नाव आहे. व पुष्कळ यात्रिकरू या ठिकाणीं यात्रेकरिता येतात.

सोमनाथपुरा--**म्हैसूर**पासून २७ मैलावर **कावेरी**नदीच्या काठावर **जकनाचारी** नावाच्या सुप्रसिद्ध कारागिरानें बांधलेले चेन्नाकेशव नावाचें विष्णूचें मंदीर या ठिकाणीं आहे ह्याच कारागिरानें **हालेबीड** व **बेलूर** येथील देवालयें बाधलीं हें देऊळ हालेबीड इतके मोठे नसले तरी बांधकाम अत्यंत प्रेक्षणीय आहे

सोराब—शिमोग्यापासून ५४ मैलावर एक तालुक्याचे ठिकाण आहे चदनाच्या लाकडावर काम करण्यात अत्यंत कुशल अशा गुडिगार नांवाच्या कारागिराची वस्ती येथें आहे, त्याना ज्या प्रकारची वस्तु चंदनी लाकडाची तयार करण्यास सागावी त्या प्रकारची ते तयार करून देतात नुकतेच

काहीं लोकांस **बंगलोरला** नेऊन त्याजकडून मुलांना चंदनावरील खोद-काम शिकविण्याचा उपक्रम संस्थानाकडून झाला आहे

श्रावणबेलागोला—हें एक हासन जिल्ह्यात चन्नारायपट्टण तालुक्यात दोन टेकड्याच्या मध्यें वसलेलें लहानसें गाव आहे जैन लोकाचे मुख्य गुरु ह्याच ठिकाणीं राहतात समुद्रसपाटीपासून ह्या ठिकाणाची उंची ३२५० फूट आहे गांवापासून ४०० फूट उचीवर डोंगरावर **गोमतेश्वर** नावाची जैनाच्या देवाची एक ५७ फूट म्हणजे सुमारें १० पुरुष उचीची दगडी मूर्ति आहे सुमारें १००० वर्षापूर्वी अरिष्टनेमी नावाच्या कारागिरानें ही मूर्ति तयार केली असा शोध लागला आहे. मूर्तीचा आकार साधा असून ती नग्न आहे ही मूर्ति घडविण्यास किती कष्ट करावे लागले असतील ह्याची कल्पनाच करवत नाहीं मूर्ति डोंगरा-च्याच एका भागाची कोरली आहे ाीं दुसरीकडे तयार करून येथें आणून बस विली आहे ह्याचा निर्णय करणें कठीण पडतें परंतु येवढी मूर्ति डोंगरावर चढ विणे अशक्य असल्यामुळें ती डोंगराच्या भागाचीच कोरलेली असावी असे मानावें लागतें. जगात **इजिप्त**शिवाय दुसऱ्या कोठेंही अशा तऱ्हेचें कोरीव काम पाहण्यास सापडत नाहीं मूर्ति मोठी असूनही काम अगदी प्रमाणशुद्ध आहे असा तज्ज्ञांचा अभिप्राय आहे

शृंगेरी—जगद्गुरु शंकराचार्यांचे हिंदुस्तानात ४ मठ आहेत, त्यात **शृंगेरीचे** शंकराचार्यांचा मठ मुख्य आहे शृंगेरीच्या आसपासच्या बऱ्याच भागाची मालकी शंकराचार्यांकडेच आहे गावांत ब्राम्हणाची बरीच वस्ती आहे प्रत्येक ब्राम्हणाचें घर एक एक देऊळच आहे इतकीं देवळे येथे आहेत मुख्य देऊळ **शारदंबेचें** आहे देवीची मूर्ति शुद्ध सोन्याची असून देवळाच्या आवा रांतच **शंकराचार्यांची** मुख्य गादी आहे देवळासभोंवती मोठा कोट असून त्यावर पुष्कळ मूर्ति कोरल्या आहेत पैकीं एक मूर्ति श्रीव्यासाची असून दुसरी श्री शंकराचार्यांची आहे व श्री. व्यास श्री. शंकराचार्यांना शिक्षण देत आहेत असा देखावा दाखविला आहे. ह्या दोन्ही मूर्तींना नेहमीं तेल लावीत असल्या मुळें त्या तकतकीत व नव्या प्रमाणे भासतात जवळच **तुंगानदीच्या** काठीं एक शंकराचार्यांचें देऊळ आहे ह्या ठिकाणाहूनच शंकराचार्य सदेह स्वर्गास गेले असें मानतात.